

ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΣ: Δ3 ΕΦΑΛΛΑΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΑΡΑΔΟΤΕΟΥ:

5.3.3: Διατήρηση και προστασία οικοτόπων μέσω πιλοτικής αποκατάστασης διαταραγμένων θέσεων

ΤΙΤΛΟΣ ΠΑΡΑΔΟΤΕΟΥ:

5.3.3: Διατήρηση και προστασία οικοτόπων μέσω πιλοτικής αποκατάστασης διαταραγμένων θέσεων

ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ: 5.3.3.1.: Έκθεση - αναφορά σχετικά με την κατάσταση διατήρησης του πολιτιστικού περιβάλλοντος στις θέσεις του προγράμματος και σύνταξη προτάσεων για την αποκατάσταση των διαταραγμένων θέσεων

Συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΤΠΑ) και από Εθνικούς Πόρους της Ελλάδας και της Κύπρου

Το παραδοτέο αυτό εκπονήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου στο πλαίσιο της πράξης «Υδάτινοι δρόμοι και ιστορίες στο Ε4 και στα Γεωπάρκα της Ανατολικής Μεσογείου» (Ακρωνύμιο: WaterWays), η οποία συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΤΠΑ) και εθνικούς πόρους της Ελλάδας και της Κύπρου στο πλαίσιο του Προγράμματος Συνεργασίας INTERREG-V Ελλάδα-Κύπρος 2014-2020.

Συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΤΠΑ) και από Εθνικούς Πόρους της Ελλάδας και της Κύπρου

Έκθεση - αναφορά σχετικά με την κατάσταση διατήρησης του πολιτιστικού περιβάλλοντος στις θέσεις του προγράμματος και σύνταξη προτάσεων για την αποκατάσταση των διαταραγμένων θέσεων.

Περιεχόμενα:

Κεφάλαιο 1^ο: 1η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΧΡΥΣΟΠΗΓΗ – ΔΑΦΝΗ - ΚΑΤΩ ΚΡΥΑ- MONTE FORTE- ANEBPYTA

- ❖ Η κρήνη στη Χρυσοπηγή
- ❖ Η κρήνη στο Κατωστράτι της Δάφνης

Κεφάλαιο 2^ο: 2η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΑΔΡΟΜΥΛΟΙ-ΒΟΡΙ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΔΕΣ

- ❖ Ο οικισμός των Αδρομύλων

Κεφάλαιο 3^ο: 4η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΧΑΝΔΡΑΣ-ΒΟΙΛΑ-ΖΗΡΟΣ

- ❖ Η κρήνη στον Χανδρά
- ❖ Το Οθωμανικό χαμάμ
- ❖ Οι αντλητικοί ανεμόμυλοι των Αρμενοχαντράδων
- ❖ Ο μεσαιωνικός οικισμός της Βόϊλας

Κεφάλαιο 4^ο: 5^η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΖΗΡΟΣ-ΣΚΑΛΙΑ-ΜΑΥΡΟΣ ΚΑΜΠΟΣ

- ❖ Ο Άγιος Νικόλαος Ζήρου
- ❖ Ο Άγιος Γεώργιος στα Σκαλιά

Κεφάλαιο 5^ο: 6η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΖΑΚΡΟΣ – ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ - ΚΑΤΩ ΖΑΚΡΟΣ

- ❖ Οι νερόμυλοι στη Ζάκρο
- ❖ Το μινωικό ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Το παραδοτέο αυτό, που συντάσσεται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου, αποσκοπεί στην σύνταξη έκθεσης-αναφοράς για την κατάσταση διατήρησης του πολιτιστικού περιβάλλοντος στις θέσεις του προγράμματος και σύνταξη προτάσεων για την αποκατάσταση των διαταραγμένων θέσεων, που συντάσσεται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου στα πλαίσια της πράξης *Υδάτινοι Δρόμοι και Ιστορίες στο E4 και στα Γεωπάρκα της Ανατολικής Μεσογείου Wonders, Waterways and Stories on E4 and Geoparks of the Eastern Mediterranean MIS 5048529*. Η πράξη αφορά την βελτίωση και ενίσχυση της ελκυστικότητας περιοχών φυσικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος μέσω της προστασίας και ανάδειξης σημαντικών «στοιχείων νερού» στο μονοπάτι E4 στην Κρήτη και στην Κύπρο.

Αντικείμενο μελέτης:

Το Ευρωπαϊκό μονοπάτι E4 είναι ένα διεθνές μονοπάτι υπό την εποπτεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ορεινής Πεζοπορίας συνολικού μήκους περίπου πάνω από 10.000 χλμ. Εντός του Γεωπάρκου της Σητείας ξεκινά από το ορεινό χωριό Χρυσοπηγή, συνεχίζει προς τη Δάφνη, στα 600 μέτρα υψόμετρο, διέρχεται μέσα από το φαράγγι των Ανεβρυτών, διασχίζει τη κοιλάδα των Λιθινών, περνάει από τους Αδρομύλους και προχωρά σε μια ανοδική πορεία στο χωριό Βορί. Στη συνέχεια κατευθύνεται προς το χωριό Παπαγιαννάδες, σε υψόμετρο 450 μέτρα, και ακολουθώντας μια ανοδική πορεία φτάνει στο οροπέδιο των Αρμενοχαντράδων. Περνάει από τα χωριά του οροπεδίου Χανδρά και Ζήρο, που βρίσκονται σε υψόμετρο 590 μέτρων και συνεχίζει ακόμα ψηλότερα στη περιοχή της Ζακάνθου και τον μικρό εγκαταλελειμμένο οικισμό Σκαλιά σε υψόμετρο 650 μέτρων. Αφού διασχίσει την περιοχή του Μαύρου κάμπου συνεχίζει σε μια κατηφορική πορεία μέχρι την Ζάκρο στα 250 μέτρα υψόμετρο και εισχωρεί στο φαράγγι της Ζάκρου ή Φαράγγι των

Νεκρών. Διασχίζει τη κοίτη του φαραγγιού, φτάνει στον αρχαιολογικό χώρο της Κάτω Ζάκρου και τέλος καταλήγει στον μικρό παραλιακό οικισμό της Κάτω Ζάκρου.

Η βελτίωση της ελκυστικότητας των περιοχών φυσικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος που σχετίζονται με το υδάτινο στοιχείο, αποτελεί ζητούμενο της πράξης WaterWays, καθώς θα συμβάλει ως προς την ολοκληρωμένη κοινωνική και οικονομική βιώσιμη τοπική ανάπτυξη.

Στο πλαίσιο υλοποίησης του παραδοτέου 5.3.3.1.: *Έκθεση - αναφορά σχετικά με την κατάσταση διατήρησης του πολιτιστικού περιβάλλοντος στις θέσεις του προγράμματος και σύνταξη προτάσεων για την αποκατάσταση των διαταραγμένων θέσεων*, γίνεται αναφορά σε μνημεία που συνδέονται με ή αποτελούν «στοιχεία νερού» εντός του Ε4 και που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου. Η αναγνώριση, η επιστημονική τεκμηρίωση, και η φωτογραφική αποτύπωση των σημείων ενδιαφέροντος έγινε μέσα από εργασία πεδίου (επιτόπιες επισκέψεις) και για κάθε σημείο που αναγνωρίστηκε ως ειδικού ενδιαφέροντος ετοιμάστηκε σχετικό κείμενο μέσα από βιβλιογραφικές αναφορές και έρευνα. Τα κείμενα περιλαμβάνουν πληροφορίες για τα εκάστοτε μνημεία, αναλυτική περιγραφή της σημερινής κατάστασης διατήρησής τους, αναφορές σε προγενέστερες δράσεις και προτάσεις για την αποκατάσταση και ανάδειξη τους.

1Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΧΡΥΣΟΠΗΓΗ – ΔΑΦΝΗ - ΚΑΤΩ ΚΡΥΑ- MONTE FORTE- ANEBRYTA

Στο Γεωπάрко της Σητείας, η πρώτη από τις έξι επιμέρους ορισμένες διαδρομές της διαδρομής Ε4, ξεκινά από το ορεινό χωριό Χρυσοπηγή, συνεχίζει προς τη Δάφνη, στα 600 μέτρα υψόμετρο, και διέρχεται μέσα από το φαράγγι των Ανεβρυτών.

Σημεία ανάδειξης-αποκατάστασης 1^{ης} διαδρομής:

❖ Η κρήνη στη Χρυσοπηγή

Το χωριό **Χρυσοπηγή** βρίσκεται στη συμβολή δύο μικρών κοιλάδων σε πέρασμα που ενώνει τη δυτική με την ανατολική πλευρά του ορεινού όγκου της επαρχίας Σητείας. Μέχρι το 1955 ονομαζόταν **Ρουκάκα**¹, ονομασία πιθανόν αραβικής προέλευσης, ενώ έπειτα πήρε το όνομα του από το ναό της Ζωοδόχου Πηγής που βρίσκεται στην πλατεία του χωριού. Στο χωριό Χρυσοπηγή υπήρχαν δύο μουσουλμανικές κρήνες. Η μία έχει κατεδαφιστεί και σώζεται μόνο η μία παραστάδα του τόξου της, η οποία χρησιμοποιήθηκε στην είσοδο της αυλής του κοινοτικού καταστήματος που ανεγέρθηκε στο σημείο μεταγενέστερα. Η άλλη **μουσουλμανική κρήνη** διατηρείται ως κτήριο (ένα δωμάτιο-δεξαμενή διαστάσεων 3μ. x 2μ.), ωστόσο έχει υποστεί σημαντικές φθορές. Από την πρόσοψη της κατασκευής έχει αφαιρεθεί το τύμπανο του τόξου και έχει φανεί το κενό στο εσωτερικό του δωματίου δεξαμενή, στον πίσω τοίχο του οποίου προστέθηκε τσιμεντένια βρύση από όπου έτρεχε το νερό, χρησιμοποιώντας μάλλον το εσωτερικό του κτηρίου ως υπόστεγο. Υπάρχει εγχάραξη στον τοίχο με την ημερομηνία 1952, χρονολογία κατά την οποία συνέβησαν οι παραπάνω επεμβάσεις, που οδήγησαν στην αλλοίωση της μορφής του κτηρίου. Επίσης, το κτήριο

¹ Χρηστάκης Γ., “Η Ρουκάκα και η περιοχή της. Ιστορική θεώρηση”, Φυσιολατρικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Χρυσοπηγής ο «Μπέμπονας», Ηράκλειο 1995, σ.11,39

έχει επανειλημμένα ασβεστωθεί και κατά καιρούς έχει χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη από τους κατοίκους του χωριού.²

Πρόταση αποκατάστασης:

Προτείνεται η έναρξη εργασιών αποκατάστασης της κρήνης, με τον καθαρισμό της αρχικά, και την απομάκρυνση απορριμμάτων και πρόσθετων στοιχείων που αλλοιώνουν την εικόνα και την λειτουργία της. Επιπρόσθετα, προτείνεται η προσπάθεια αφαίρεσης του στρώματος ασβέστη ώστε να αποκαλυφθούν τα δομικά στοιχεία της κρήνης και να αποκατασταθεί στην αρχική της μορφή. Προκειμένου να είναι λειτουργική η κρήνη, θα πρέπει να δημιουργηθεί εκ νέου όδευση ύδρευσης. Προτείνεται επίσης η συμπλήρωση του λιθόστρωτου καλντεριμιού αποτελεί σήμερα το δάπεδο της δεξαμενής και εργασίες διαμόρφωση της πρόσοψης, με συμπλήρωση δόμων στα σημεία από τα οποία έχουν αφαιρεθεί.

Σήμερα γίνεται μια προσπάθεια αποκατάστασης από την πλευρά της κοινότητας, με ιδιωτική πρωτοβουλία και στα πλαίσια αυτά συντάσσεται μελέτη για την αποκατάσταση της. Η μελέτη έχει κατατεθεί προς έγκριση στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου.

² Παπαδάκη Ν.Π. «Οι κρήνες της Σητείας », Σητεία 1992 εκδ. Περιηγητικής Λέσχης Σητείας, σ. 123-124

❖ Η κρήνη στο Κατωστράτι στη Δάφνη

Ανατολικά της Χρυσοπηγής, το πεζοπορικό μονοπάτι Ε4 οδηγεί στη Δάφνη, έναν μικρό οικισμό, ο οποίος αναφέρεται για πρώτη φορά στην απογραφή του F. Barozzi ως Dhafni, το 1577.³ Λίγο πιο έξω από το χωριό, προς τα ΒΑ, στη θέση **Κατωστράτι**, βρίσκεται μια **κρήνη**, χαρακτηριστικής οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Αποτελείται από ένα δωμάτιο-δεξαμενή, το οποίο εισχωρεί στο ανάχωμα που βρίσκεται πίσω του και μόνο η πρόσοψη του διακρίνεται στο πρηνές του αγροτικού δρόμου. Η πρόσοψη της κατασκευής έχει ύψος 1,70 μ. και πλάτος 2,50 μ. Το τύμπανο, ύψους 1,45μ. και πλάτος 1,60μ. και σε εσοχή βάθους 0,25μ., δημιουργείται από ένα καμπύλο τόξο. Ο κρουνοός λείπει, όπως και ορισμένοι δόμοι που σχηματίζουν το τόξο της πρόσοψης.⁴ Σήμερα, η κρήνη καλύπτεται σε μεγάλο μέρος της από πυκνή βλάστηση και κλαδιά και κινδυνεύει να καταρρεύσει ολοσχερώς.

Πρόταση αποκατάστασης:

Αναφέρονται παλαιότεροι καθαρισμοί από την κοινότητα αλλά υπάρχει ανάγκη άμεσων στερεωτικών επεμβάσεων προκειμένου να αποφευχθεί η πλήρης κατάρρευση του μνημείου. Κρίνονται αρχικά απαραίτητες οι εργασίες απομάκρυνσης της βλάστησης, και έπειτα, βάσει των σχεδίων αποτύπωσης που υλοποιήθηκαν στα πλαίσια του παρόντος έργου, η σύνταξη μιας ολοκληρωμένης πρότασης για τις εργασίες αντικατάστασης και στερέωσης των δομικών στοιχείων της κατασκευής, όπως η προσθήκη του κρουνοού και η συμπλήρωση των δόμων πωρόλιθου που

³ Παπαδάκη Ν.Π., «Σητεία, η πατρίδα του Μύσωνα και του Κορνάρου», εκδ. Δήμου Σητείας, Σητεία 2000, σ.31

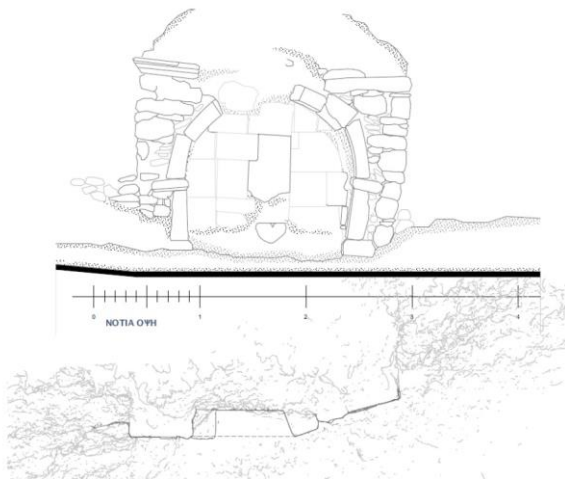
⁴ Παπαδάκη Ν.Π. «Οι κρήνες της Σητείας », εκδ. Περιηγητικής Λέσχης Σητείας, Σητεία 1992, σ. 51-52

έχουν αφαιρεθεί από το τόξο της πρόσοψης, ώστε να αποκατασταθεί η αρχική της μορφή.

Προτείνεται επίσης, η ανάπλαση του περιβάλλοντα χώρου και η σήμανση με πληροφοριακή πινακίδα.

*Η σημερινή κατάσταση διατήρησης της κρήνης
(Φωτογραφία της αρχαιολόγου Κοινάκη Δέσποινα- Ιούλιος 2022)*

Σχεδιαστική αποτύπωση (Ε. Μουτσοπούλου⁵)

⁵ Εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Ε. Μουτσοπούλου στα πλαίσια του παραδοτέου του έργου: ΠΕ: 3.3.2.2 Σχέδια και φωτογραμμετρική αποτύπωση των μνημείων αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου επί ή πλησίον του Ε4 στην περιοχή του Γεωπάρκου της Σητείας.

2Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΑΔΡΟΜΥΛΟΙ-ΒΟΡΙ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΔΕΣ

Από τον οικισμό της Δάφνης το μονοπάτι Ε4 διέρχεται μέσα από το φαράγγι των Ανεβρυτών, διασχίζει τη κοιλάδα των Λιθινών, περνάει από τους Αδρομύλους και προχωρά σε μια ανοδική πορεία στο χωριό Βορί. Στη συνέχεια κατευθύνεται προς το χωριό Παπαγιαννάδες, σε υψόμετρο 450 μέτρα, και συνεχίζοντας την ανοδική πορεία φτάνει στο οροπέδιο των Αρμενοχαντράδων

Σημεία ανάδειξης-αποκατάστασης 2^{ης} διαδρομής:

Ο οικισμός των Αδρομύλων.

Στο χαμηλότερο σημείο της κοιλάδας των Λιθινών βρίσκεται ο οικισμός των Αδρομύλων. Αναφέρεται ως τοπωνύμιο σε πολλά νοταριακά έγγραφα της περιόδου της βενετοκρατίας κυρίως του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται στο Δήμο Χαντρά με 62 κάτοικους χριστιανούς ενώ τελευταία φορά αναφέρεται ως Ανδρόμυλοι στη κοινότητα Λιθινών με 35 κάτοικους.⁶ Η ονομασία του οικισμού είναι πιθανόν να προέρχεται από τη λέξη “Υδρομυλος”, λόγω της ύπαρξης νερόμυλων στη θέση στο παρελθόν.

Σήμερα, στον εγκαταλελειμμένο οικισμό, είναι εύκολο να διακρίνει κανείς, ανάμεσα στα ερειπωμένα σπίτια του χωριού, κατασκευές που αποτελούν μαρτυρίες των διαφορετικών τρόπων συλλογής και αποθήκευσης νερού κατά το παρελθόν. Στις αυλές των σπιτιών ή ακόμα και στο εσωτερικό τους, οι κάτοικοι άνοιγαν μικρά πηγάδια που έχτιζαν και στεγανοποιούσαν, τα «σαρνίτσια» όπως λέγονται οι μικρές χτιστές δεξαμενές. Εκεί κατέληγε το βρόχινο νερό από τις «κουτσουνάρες» (υδρορροές) της στέγης προκειμένου να αποθηκευτεί. Το νερό αυτό το χρησιμοποιούσαν μετέπειτα κυρίως για τις ανάγκες καθαριότητας του σπιτιού για να ποτίζουν τα ζώα

⁶Σπανάκης Σ., «Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων», Γραφικές Τέχνες Γ. Δετοράκης, Ηράκλειο Κρήτης 1991, τόμος Α, σ.85.

αλλά και ως πόσιμο. Τα «σαρνίτσια» και οι «κουτσουνάρες» είναι ακόμη εμφανή σε ορισμένες εκ των κατοικιών του οικισμού.

Πρόταση αποκατάστασης:

Προτείνεται η εγγραφή στο ευρετήριο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της παραδοσιακής τεχνικής ύδρευσης με σαρνίτσια και κουτσουνάρες, διότι συνιστούν ένα καλό παράδειγμα αξιοποίησης της εμπειρίας και της γνώσης των αγροτικών κοινωνιών για τη χρηστή διαχείριση των υδάτινων και λοιπών φυσικών πόρων. Επιπρόσθετα, προτείνεται η εκπόνηση εξειδικευμένων μελετών που θα περιλαμβάνουν εργασίες καταγραφής, στερέωσης, ανάδειξης και αξιοποίησης των νερόμυλων και των κατασκευών για την συγκέντρωση και αξιοποίηση του νερού, καθώς και η σήμανση αυτών με πινακίδες πληροφοριών και ιστορικών φωτογραφιών που να αναδεικνύουν τη χρήση τους.

Ο εγκαταλελειμμένος οικισμός των Αδρομύλων

Τα 'σαρνίτσια' και οι 'κουτσουνάρες' στον οικισμό των Αδρομύλων

Σωζόμενος νερόμυλος πλησίον του οικισμού

4Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΧΑΝΔΡΑΣ-ΒΟΙΛΑ-ΖΗΡΟΣ

Από τους Αδρομύλους το μονοπάτι Ε4 προχωρά σε ανοδική πορεία μέχρι το χωριό Βορί. Στη συνέχεια κατευθύνεται προς τον οικισμό Παπαγιαννάδες, σε υψόμετρο 450 μέτρα, και ακολουθώντας συνεχίζοντας ανοδική πορεία φτάνει στο οροπέδιο των Αρμενοχαντράδων σε υψόμετρο 450 μέτρα και διασχίζει τα χωριά του οροπεδίου Χανδρά και Ζήρο, που βρίσκονται σε υψόμετρο 590 μέτρων.

Σημεία ανάδειξης-αποκατάστασης 4ης διαδρομής:

❖ Η κρήνη στον Χανδρά

Ο Χανδράς ή Χαντράς είναι ένα κεφαλοχώρι στο Οροπέδιο των Αρμενοχαντράδων. Η κοινοτική κρήνη στον Χανδρά είναι ένα ενδιαφέρον μνημείο με βενετσιάνικα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Έχει συνολικές διαστάσεις 9,00 μ. επί 6,50 μ. και αποτελείται από το κτήριο-δεξαμενή, τη σειρά με τις γούρνες και το προστώο.

Το κτήριο-δεξαμενή είναι επίμηκες, μήκους 9,00 μ., όσο και η πρόσοψη και πλάτους 3,20 μ. Είναι κατασκευασμένο από αργολιθοδομή με ένα άνοιγμα στον εγκάρσιο τοίχο, εν είδει παραθύρου-θυρίδας ελέγχου και υπερχειλίσης. Το δάπεδο της δεξαμενής φτάνει στο ύψος των εξωτερικών κρουνών ώστε να διοχετεύεται σε αυτούς όλο το νερό που αποθηκεύεται. Η πρόσοψη της δεξαμενής, με τα εντυπωσιακά μορφολογικά της στοιχεία, δομείται από υπόλευκο λαξευτό ασβεστόλιθο. Μια σειρά από πέντε κρήνες με αντίστοιχες γούρνες εντάσσονται μέσα σε πέντε τόξα που βαίνουν σε παραστάδες. Οι γούρνες είναι νεωτερικά στοιχεία, κατασκευασμένες από τσιμέντο. Τα τόξα περιβάλλονται από πλαίσια με τρεις γλυφές καμπύλης διατομής. Τα τύμπανα των τόξων έχουν ύψος 1,30 μ. και το πλάτος 1,00 μ. Το μεσαίο τόξο προβάλλει ελάχιστα από την επιφάνεια και είναι μεγαλύτερων διαστάσεων (ύψος τυμπάνου 1,40 μ. και πλάτος 1,20 μ.). Στα τύμπανα είναι καρφωμένες σιδερένιες σφήνες με στρογγυλή κεφαλή που χρησίμευαν για να δένουν τα ζώα.

Το προστώο μπροστά από τις κρήνες διαμορφώνει την όψη με δύο ημικυκλικά τόξα με επιμελημένη λάξευση, που πατούν σε τρεις αψιδοστάτες. Στέφεται σε όλο το μήκος από ανάγλυφο γείσο με οδοντωτή ανάγλυφη διακόσμηση στην επάνω ταινία.-Στο κέντρο της πρόσοψης, μεταξύ των δύο τόξων, εντοπίζεται ορθογώνιο κοίλωμα, από όπου πιθανά να έχει αφαιρεθεί εντοιχισμένος λίθος που ίσως έφερε κάποια επιγραφή ή παράσταση.⁷

Το ορθογώνιο κοίλωμα στην πρόσοψη της κρήνης (Φωτογραφία Δέσποινα Πλιάτσικα)

Στην οροφή της όλης κατασκευής, το 1947 έγινε προσθήκη ορόφου που στέγασε το Κοινοτικό κατάστημά, με αποτέλεσμα την μεγάλη αλλοίωση της κατασκευής. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα, απλής κατασκευής από σκυρόδεμα με σύγχρονα κουφώματα στα παράθυρα και τις πόρτες.

⁷ Παπαδάκη Ν.Π. «Οι κρήνες της Σητείας », εκδ. Περιηγητικής Λέσχης Σητείας, Σητεία 1992, σ. 118-122.

Το κοινοτικό κατάστημα

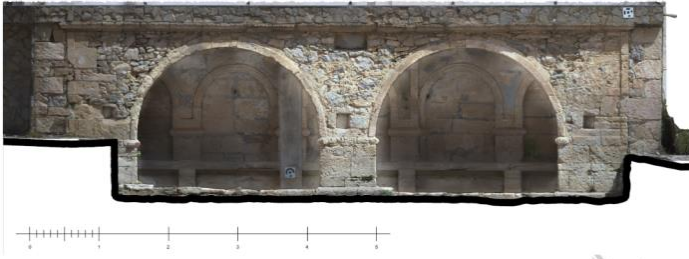
Προτάσεις αποκατάστασης:

Στο πλαίσιο του έργου Waterways, και του παραδοτέου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου 3⁸, εκπονήθηκε σχεδιαστική και φωτογραμμετρική αποτύπωση της κρήνης από την αρχιτέκτονα Ε. Μουτσοπούλου και φωτογράφιση και ορθοφωτογράφιση του μνημείου καθώς και επίσης δημιουργία 3D μοντέλου.

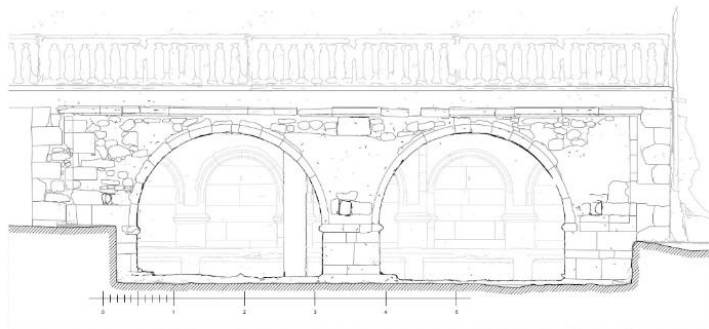
Όλα τα παραπάνω βρίσκονται διαθέσιμα στο ψηφιακό οικοσύστημα του έργου και μπορούν να αξιοποιηθούν ως επιστημονική τεκμηρίωση και υλικό για την εκπόνηση μελετών σχετικών με το μνημείο.⁹

⁸ ΠΕ 3.3.2.3 Ψηφιακές φωτογραφίες των μνημείων αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου και των σημείων φυσικού ενδιαφέροντος επί ή πλησίον του Ε4 στην περιοχή του Γεωπάρκου της Σητείας και ΠΕ: 3.3.2.2 Σχέδια και φωτογραμμετρική αποτύπωση των μνημείων αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου επί ή πλησίον του Ε4 στην περιοχή του Γεωπάρκου της Σητείας.

⁹ <https://www.e4waterways.eu/a08-KrnhChantra.html>

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΩΝ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΗ & ΟΨΗ ΟΡΘΟΦΩΤΟΧΑΡΤΗΣ
ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΝΗ
 ΧΑΝΔΡΑΣ - Ν.Ε. Φοινικιά

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
 ΔΡΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
 ΑΝΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΑΣ
ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ ΚΡΗΝΗΣ
ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΝΗ
 ΧΑΝΔΡΑΣ - Ν.Ε. Φοινικιά

Όψη-ορθοφωτοχάρτης & σχεδιαστική αποτύπωση όψης της κρήνης του Χανδρά (Ε. Μουτσοπούλου)

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στις 27.03.2023 στο σημείο ενδιαφέροντος διαπιστώθηκε πως είναι απαραίτητες οι εργασίες καθαρισμού της κρήνης από απορρίμματα καθώς και η τοποθέτηση σήμανσης ώστε να είναι εύκολο στον επισκέπτη ο εντοπισμός της κρήνης και η πληροφόρηση του αναφορικά με τα ιστορικά και τα μορφολογικά της στοιχεία.

Είναι εμφανές πώς η μεγαλύτερη αλλοίωση του μνημείου προέρχεται από την κατασκευή του Κοινοτικού καταστήματος στη στέγη του. Παρότι έχει προταθεί στο παρελθόν η ολική κατεδάφιση του οικοδομήματος, που θα συντελούσε στο να αποκατασταθεί η κρήνη στην αρχική της μορφή, καθίσταται σαφές ότι για ένα τέτοιο εγχείρημα θα πρέπει να προηγηθεί μια ενδελεχής μελέτη και να συνταχθεί μια πρόταση η οποία δεν θα θέτει σε κίνδυνο το μνημείο στο σύνολο του. Εναλλακτικά, προτείνεται η αξιοποίηση του Κοινοτικού Καταστήματος, μετά από ευπρεπισμό της εξωτερικής όψης του κτηρίου, και η μετατροπή του είτε σε Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

είτε σε εκθεσιακό χώρο, ο οποίος θα συγκεντρώνει στοιχεία, υλικό προβολής, φωτογραφίες κ.α. σχετικά με τον οικισμό του Χανδρά, τα μνημεία του, την ιστορία του τόπου, πληροφορίες για την γλωρίδα και την πανίδα της περιοχής κ.α.

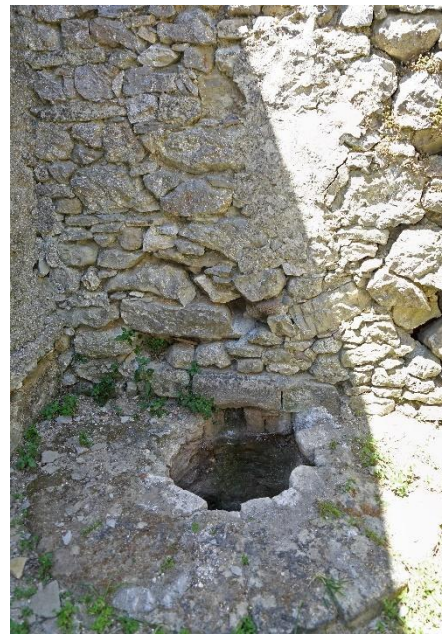
Φωτογραφίες της κρήνης από την αυτοψία που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο 2023.

❖ Το Οθωμανικό χαμάμ

Μέσα στον οικισμό του Χανδρά βρίσκονται επίσης τα ερείπια ενός μικρού οθωμανικού χαμάμ. Πρόκειται για μικρό λουτρό, ενσωματωμένο σήμερα σε ιδιωτικό κτήριο, η ανέγερση του οποίου φαίνεται να έχει καταστρέψει μέρος του. Βάσει των ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων, τα αρχιτεκτονικά μέρη ενός οθωμανικού χαμάμ είναι: το αποδυτήριο που θερμαίνεται γλιάρά και είναι και ο χώρος διαχείρισης του χαμάμ, μια δεύτερη αίθουσα (το αντίστοιχο ενός ρωμαϊκού *terpidarium*), χώρος που θερμαίνεται έως 20-30 βαθμούς για την προετοιμασία του σώματος πριν εισέλθει στην τρίτη, πιο ζεστή και τρουλαία αίθουσα (τζαμεκιάν), στην οποία η

θερμοκρασία φτάνει έως τους 38-40 βαθμούς (το αντίστοιχο του ρωμαϊκού caldarium). Το κτήριο συμπληρώνεται με το θερμαντικό κέντρο (κουλχάν) και κάποιους συμπληρωματικούς, βοηθητικούς χώρους. Δεν υπήρχαν παράθυρα για την αποφυγή της διαρροής της ζέστης και του ατμού. Το φως εισερχόταν στο κτήριο από κυκλικές φωτιστικές οπές που φράσσονταν από υάλινους κώδωνες, ενσωματωμένους στους τρούλους του κτηρίου.¹⁰

Στο σωζόμενο τμήμα του χαμάμ στον Χανδρά σήμερα, ο επισκέπτης μπορεί να διακρίνει την αίθουσα με τον τρούλο και τις φωτιστικές οπές, η οποία διαθέτει και χώρο καύσης (καζάνι) στη μία πλευρά της. Οι κώδωνες στον τρούλο δεν σώζονται πλέον. Στον συνεχόμενο χώρο προς τα ανατολικά υπάρχει στόμιο πηγαδιού ή δεξαμενής νερού, από το οποίο γινόταν η άντληση του νερού.

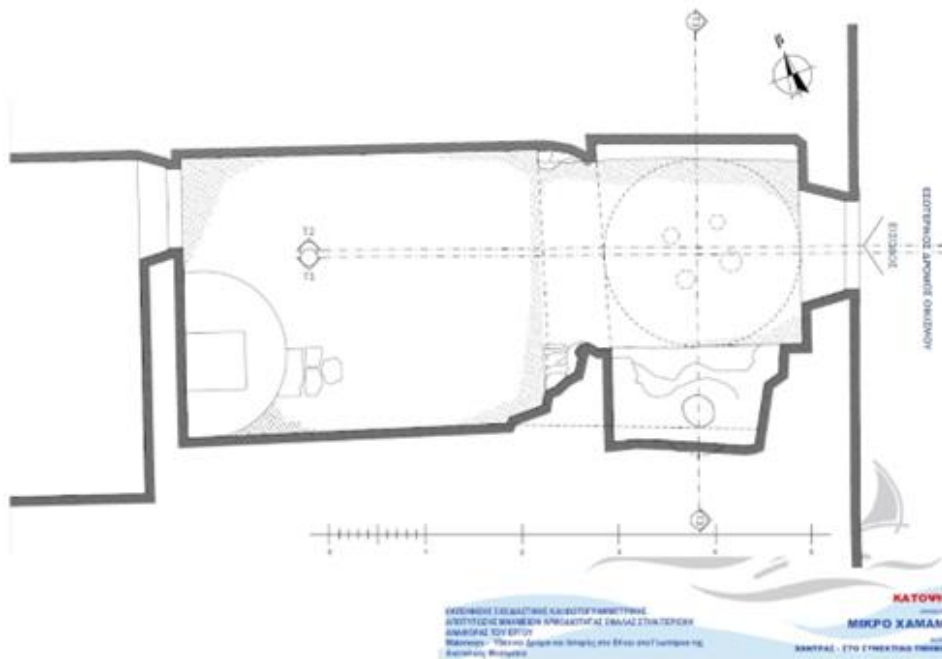
Ο τρούλος με τις φωτιστικές οπές και το πηγάδι στο χαμάμ του Χανδρά

¹⁰ Μπαλτά Ε, 2001, «Το χαμάμ σε Ανατολή και Δύση», *Καθημερινή*. Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά Λουτρά Στον Ελλαδικό Χώρο*, εκδ .ΤΕΕ, Αθήνα 2004.

Προτάσεις αποκατάστασης:

Κατά την επίσκεψη στο σημείο διαπιστώθηκε ότι στην όψη του οθωμανικού χαμάμ υπάρχει σήμανση, ωστόσο ο χώρος εμφανίζει εικόνα παραμέλησης, με σκουπίδια εντός των ορίων του κτηρίου. Επίσης, διαπιστώνεται πως η κατάσταση διατήρησης του οικοδομήματος και η στενή γειτνίαση του με τα παρακείμενα κτήρια, δυσκολεύει τον επισκέπτη του χώρου να αντιληφθεί τον τρόπο δόμησης του χαμάμ, τις λειτουργίες των δωματίων και των επιμέρους στοιχείων του, τη χρήση του κάθε χώρου κτλπ.

Προτείνεται λοιπόν, η τοποθέτηση πλησίον της πινακίδας που έχει ήδη τοποθετηθεί, περαιτέρω σημάνσεων που θα πληροφορούν τον επισκέπτη για την κάτοψη του χώρου, τα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία του χαμάμ και θα παρέχουν περισσότερες πληροφορίες για τη σύνθεση και τη λειτουργία του.

Κάτοψη του Οθωμανικού Χαμάμ η οποία θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε πληροφοριακή πινακίδα πλησίον του μνημείου ώστε να συντελεί στη καλύτερη αναγνωσιμότητα το χώρου (Σχεδιαστική αποτύπωση Ε. Μουτσοπούλου)

❖ Οι μεταλλικοί αντλητικοί ανεμόμυλοι

Οι μεταλλικοί αντλητικοί ανεμόμυλοι διαδόθηκαν ευρέως στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα για την εξυπηρέτηση των αναγκών άρδευσης των καλλιεργειών και ποτίσματος των κοιταδιών. Στο Χανδρά, ακόμα σήμερα, βλέπουμε αρκετούς από αυτούς τους παλιούς μεταλλικούς ανεμόμυλους με τις φτερωτές που δεν χρησιμοποιούνται πια.

Παρότι δεν πρόκειται για μνημεία που εμπίπτουν στις αρμοδιότητες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου, επιλέγεται η ένταξη τους στην παρούσα έκθεση αναφοράς καθώς οι αντλητικοί ανεμόμυλοι στο οροπέδιο των Αρμενοχαντράδων αποτελούν ιστορική πρακτική διαχείρισης του νερού. Η αναφορά σε αυτούς λοιπόν, και η διαφύλαξή τους κρίνεται απαραίτητη καθώς συμβάλλει στη διατήρηση του χαρακτήρα του πολιτισμικού τοπίου της περιοχής αλλά και της μνήμης της τοπικής κοινωνίας. Παράλληλα, οι ανεμόμυλοι μπορούν να αποτελέσουν πρακτική βιώσιμη ανάπτυξης με προσαρμογή και αξιοποίηση της τεχνογνωσίας στις σύγχρονες απαιτήσεις και συνθήκες της καλλιέργειας του κάμπου.

Αναφορικά με την κατάσταση διατήρησης τους, οι ανεμόμυλοι του οροπεδίου είναι ελάχιστοι και στην πλειονότητα τους δεν χρησιμοποιούνται πια. Από την κατασκευή συνήθως απουσιάζουν τα πανιά των φτερωτών, ενώ η άντληση του νερού από το πηγάδι, γίνεται πλέον με μηχανικά μέσα ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες ύδρευσης.

Προτείνεται αρχικά, η κήρυξη από τις αρμόδιες τοπικές αρχές, της ανάγκης προστασίας των εναπομεινάντων ανεμόμυλων και η απαγόρευση της μεταφοράς αυτών ή τμημάτων αυτών και της εκ προθέσεως καταστροφής τους. Είναι σκόπιμο να γίνει καταμέτρηση και καταγραφή των ανεμόμυλων του οροπεδίου και προσπάθεια ένταξης τους στον κατάλογο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως αντίστοιχα συνέβη με τους ανεμόμυλους του Οροπεδίου Λασιθίου,¹¹ και έπειτα, μέσα από την αναστήλωση και την επαναλειτουργία τους, μπορεί να επιτευχθεί η προστασία τους και η διαφύλαξη της παραδοσιακής τεχνογνωσίας. Επιπροσθέτως, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μπορούν να αποτελέσουν μία εναλλακτική, βιώσιμη πρόταση για άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων με σεβασμό στο περιβάλλον.

❖ Ο μεσαιωνικός οικισμός της Βοΐλας

Στην ανατολική πλευρά του οροπεδίου, περίπου 1 χλμ. από τον Χανδρά, βρίσκεται ο μεσαιωνικός, ερημωμένος **οικισμός της Βοΐλας**¹².

Το τοπωνύμιο προέρχεται από τον ιδρυτή του οικισμού, είτε από το Βοΐλας ή Βόλιας, επώνυμο βυζαντινού αξιωματούχου της περιοχής, είτε από τη λέξη βοϊλάς, βολιάς όπως αποκαλούσαν οι βυζαντινοί τον επιφανή πολεμιστή.¹³ Με βάση τις ιστορικές πηγές, η ύπαρξη του οικισμού ανάγεται στη μέση βυζαντινή περίοδο (10^{ος}-12^{ος} αι). Παρουσίασε μεγάλη ακμή κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, ιδιαίτερα στον 16^ο -17^ο αι., όπως φαίνεται από την ενετική απογραφή του Καστροφύλακα το 1583, όπου αναφέρεται ο οικισμός Voila με 299 κατοίκους. Μετά την οθωμανική

¹¹ <https://ayla.culture.gr/praktikes-diaxeirisis-nerou-sto-oropedio-lasithiou/>,

¹² Παπαδάκη Ν.Π., «Σητεία, η πατρίδα του Μύσωνα και του Κορνάρου», εκδ. Δήμου Σητείας, Σητεία 2000 σ. 26-30

¹³ Αγγελάκης Εμ., «Σητειακά», τομ. Α', Σητεία 1939, σ. 20ά, 126.

κατάκτηση στα μέσα του 17^{ου} αι. ο πληθυσμός άρχισε να μειώνεται, ενώ κατά τον 18αι. η Βόιλα φαίνεται να αποτέλεσε έδρα Οθωμανού αξιωματούχου.¹⁴ Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρήκμασε σταδιακά και εγκαταλείφθηκε.

Η Βόιλα, ως κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 699/Β/26-5-76) και ως τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους (ΦΕΚ 50/Β/10-2-1982) περιλαμβάνει ένα σύνολο σημαντικών μνημείων της βενετικής και της οθωμανικής περιόδου, όπως ο δίκλιτος ναός του Αγίου Γεωργίου, ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα, ο επιβλητικός Πύργος και οι δύο οθωμανικές κρήνες στις άκρες του οικισμού.

Κατά το παρελθόν έχουν πραγματοποιηθεί εργασίες καθαρισμών και άρσης ετοιμορροπίας στα μνημεία του οικισμού αλλά μέχρι και σήμερα μόνο ο ναός του Αγίου Γεωργίου έχει στερεωθεί πλήρως.¹⁵

Κατάσταση διατήρησης των επιμέρους μνημείων του οικισμού

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο Ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στα ανατολικά τον οικισμού σε υπερυψωμένο σημείο με ισχυρή κλίση του εδάφους προς Βορρά. Πρόκειται για δίκλιτο ναό που έχει κατασκευαστεί σε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει το νοτιοανατολικό τμήμα κλίτους του Αγίου Γεωργίου ενώ αργότερα επεκτάθηκε κατά μήκος το αρχικό κλίτος και προστέθηκε δεύτερο κλίτος προς Βορρά,

¹⁴ Gerola,G. Monumenti veneti nell'isola di Creta", Vol. III, Βενετία, 1917, σ.315- 316.

¹⁵ Με βάση τις εγκεκριμένες από την αρμόδια υπηρεσία και το ΥΠ.ΠΟ. μελέτες, στα τέλη του 1997 ξεκίνησαν εκτενείς εργασίες από τον ΟΑΣ σε όλο τον οικισμό της Βόιλας, με επίβλεψη της 13ης ΕΒΜΑ, στα πλαίσια του προγράμματος "Πολιτιστική Διαδρομή επαρχίας Σητείας: Ανάδειξη – Αποκατάσταση Μνημείων Μεσαιωνικού Οικισμού Βόιλας", υλοποιούμενη μέσω του INTERREG II. Ο σχεδιασμός είχε ξεκινήσει το 1996 και το έργο ολοκληρώθηκε στα τέλη του 1999. Με τις εργασίες έγιναν καταρχήν προσβάσιμα και στη συνέχεια στερεώθηκαν και αποτυπώθηκαν αρκετά από τα μνημεία του χώρου. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και διαμορφώσεις μονοπατιών κίνησης στο χώρο, αναστηλώσεις αναλημμάτων για την ασφαλή διέλευση στον οικισμό, καθαρισμός, στερέωση και αποκατάσταση των δύο κρηνών, στερέωση και αποκατάσταση του ναού του Αγίου Γεωργίου, διερευνητικές εργασίες, καθαρισμοί, αποχωματώσεις και επείγουσες στερεωτικές εργασίες στον Πύργο και το ναό του Αγίου Παντελεήμονα. Σε αυτό το πλαίσιο, αποτυπώθηκε σε συμβατικά σχέδια και με πληρότητα ο ναός του Αγίου Γεωργίου από την αρχιτέκτονα Τ. Γκουντέλια (1998). Τέλος, πραγματοποιήθηκε μία πρώτη αποτύπωση σε σκαριφήματα του Πύργου και του ναού του Αγίου Παντελεήμονα από τους αρχιτέκτονες Μ. Καναβάκη και Δ. Τσακαλάκη (1998).

αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο. Τα δύο κλίτη επικοινωνούν με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα και ανήκουν στον τύπο των μονόχρωων θολοσκεπών ναών με δύο εγκάρσια ενισχυτικά τόξα. Έχει λαξευτά σφενδόνια και περίτεχνη είσοδο με λαξευτές παραστάδες και λιθανάγλυφο θύρωμα Ενετικής τεχνοτροπίας. Η λιθοδομή του έχει πάχος 0,70μ. και συνδετική ύλη ασβεστοκονίαμα. Η επίστεψη καθώς επίσης και οι γωνιές της λιθοδομής είναι από λαξευμένους ασβεστόλιθους. Ο οικογενειακός τάφος των Salomon σώζεται στη Ν.Δ. γωνία, σε αρκοσόλιο με τοιχογραφημένο τύμπανο όπου υπάρχει και αναπαράσταση των κτητόρων με αφιερωματική επιγραφή του 1518. Στον δυτικό τοίχο υπάρχει επιμνημόσυνη τοιχογραφία σε μικρογραφία, με χρονολογία 1560 . Λόγω της κλίσεως του εδάφους έχει κατασκευαστεί προς Βορρά ψηλός αναλημματικός τοίχος από ξηρολιθοδομή σε απόσταση 2,60 μ. από το βόρειο τοίχο του Ναού.

Προγενέστερες επεμβάσεις:

Με βάση τις εγκεκριμένες από την αρμόδια υπηρεσία και το ΥΠ.ΠΟ. μελέτες, στα τέλη του 1997, ξεκίνησαν εκτενείς εργασίες από τον ΟΑΣ σε όλο τον οικισμό της Βόϊλας, με επίβλεψη της 13ης ΕΒΜΑ, στα πλαίσια του προγράμματος "Πολιτιστική Διαδρομή επαρχίας Σητείας: Ανάδειξη – Αποκατάσταση Μνημείων Μεσαιωνικού Οικισμού Βόϊλας", υλοποιούμενη μέσω του INTERREG II. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου πραγματοποιήθηκαν κατά το 1997 και 1998 άμεσες εργασίες στερέωσης του ναού και των βλαβών που είχαν προκύψει κυρίως λόγω καθίζησης αλλά και των φθορών του χρόνου:

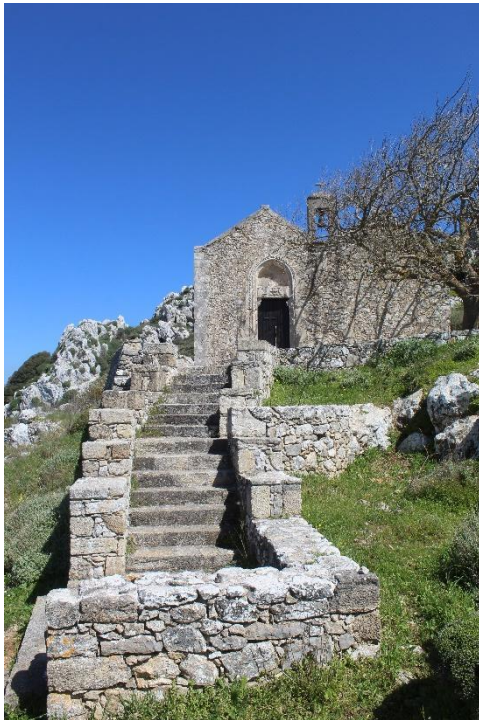
- 1) Στερέωση της θεμελιώσεως του βόρειου τοίχου
- 2) Καθαίρεση της κεράμωσης, καθαρισμός μέχρι τα εξωρράχια των θόλων από τα σαθρά κονιάματα, διάνοιξη των ρωγμών.
- 3) Στερέωση, συρραφή και εμποτισμός των ρωγμών των θόλων σε όλο το πάχος - Χαλικολόγημα των θόλων εξωτερικά. Στεγάνωση της άνω επιφάνειας των θόλων με κατάλληλη κονία.

- 4) Ανακατασκευή της κεράμωσης με βυζαντινά κεραμίδια, με διαμόρφωση των αυλάκων απορροής.
- 5) Συρραφή των ρωγμών των τοίχων και στις δύο παρειές (κυρίως γωνιακή ρωγμή βόρειου ιερού και ρωγμές δυτικού τοίχου).
- 6) Επαναφορά των κλειδιών των τόξων που έχουν υποστεί καθίζηση (σφενδόνιο βόρειου κλίτους, ανατολικό διαχωριστικό κατά μήκος τόξο μεταξύ των κλιτών) μετά από τον κατάλληλο καθαρισμό, χαλικολόγημα και εμποτισμό με κονίαμα. Στερέωση του ρηγματωμένου υπέρθυρου της εισόδου.
- 7) Διαμόρφωση της στάθμης της αυλής κατά μήκος του βόρειου τοίχου κατά 0,60 μ. χαμηλότερα από τη δυτική αυλή και διάστρωση της υπόβασης από ελαφρά οπλισμένο σκυρόδεμα.
- 8) Τομή πλάτους περίπου 1,00μ. και βάθους τουλάχιστον 0,80μ. στο εσωτερικό του ναού, κατά μήκος των διαχωριστικών τόξων μεταξύ των κλιτών και γύρω από τον πεσσό για τον έλεγχο του θεμελίου.

Σημερινή κατάσταση του μνημείου και προτάσεις αποκατάστασης:

Περαιτέρω εργασίες συντήρησης και μικρές επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν κατά τα επόμενα χρόνια στο ναό. Έπειτα από αυτοψία που διενεργήθηκε τον Μάρτιο του 2023, διαπιστώθηκε πως παρά τον καλό βαθμό διατήρησης είναι απαραίτητη η συνέχεια και ολοκλήρωση του έργου αποκατάστασης του ναού. Αναλυτικά, πρέπει να ολοκληρωθεί η ανακατασκευή των εσωτερικών και εξωτερικών του επιχρισμάτων και η διαδικασία της συντήρησης των τοιχογραφιών στο εσωτερικό. Είναι αναγκαίος ο προγραμματισμός ελέγχου της κεράμωσης και των υδρορροών του ναού, και η άμεση επέμβαση σε τυχόν φθορές που θα εντοπιστούν, όπως και ο έλεγχος του υπέρθυρου στην πρόσοψη του ναού, στο οποίο κατά τα προηγούμενα χρόνια είχαν τοποθετηθεί στερεωτικές λάμες. Σε περίπτωση που εντοπιστεί ενεργή ρωγμή ή άλλη παραμόρφωση θα πρέπει να εκπονηθεί μελέτη

για τη μόνιμη επίλυση των ζητημάτων. Τέλος θα ήταν χρήσιμες εργασίες συντήρησης της λιθόστρωτης αυλής έμπροσθεν του ναού και της πέτρινης σκάλας.

Άποψη της κλίμακας και της εισόδου του ναού

Πύργος Βοΐλας

Περιγραφή μνημείου:

Ο Πύργος βρίσκεται στο βορειοδυτικό μέτωπο του οικισμού. Το οικοδόμημα χαρακτηρίζεται από επιμελημένη, συμπαγή τοιχοποιία από μεσαίους και μεγάλους λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα και μικρές πέτρες. Το λιθόκτιστο κτίσμα έχει κάτοψη σχήματος περίπου τετράγωνου. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του σήμερα είναι 10μ. Εξωτερικά, μέχρι τα 3.30μ. ύψος – μετρημένο από την βόρεια γωνία- έχει πεπλατυσμένη βάση με ενισχυμένες γωνίες (cantonate) και κεκλιμένους τοίχους (scarpa) που απολήγουν σε οριζόντιο εξέχοντα περιμετρικό κοσμήτη ημικυκλικής διατομής (cordone) στη στάθμη της γένεσης των εσωτερικών θόλων του ισογείου. Η υπόλοιπη ανωδομή είναι κατακόρυφη και συμπαγής, όπως εξ άλλου είναι και η τοιχοποιία της βάσης.

Στην βορειοδυτική πλευρά ανοίγεται η μοναδική είσοδος στον Πύργο, που διαμορφώνεται με περίτεχνο λαξευτό περίθυρο. Το θύρωμα είναι κατασκευασμένο από μαλακούς εύθρυπτους λίθους

(ψαμμίτες και ασβεστόλιθους) σε εξαιρετικά κρίσιμη κατάσταση διατήρησης λόγω αποσάθρωσης του ασβεστολιθικού υλικού των δόμων και οριστικής απώλειας ορισμένων λίθων του. Στην ίδια πλευρά, στον όροφο σώζεται ένα πιο περίτεχνο παράθυρο βενετσιάνικης τεχνοτροπίας, ενώ ένα ακόμα παράθυρο με απλό πλαίσιο σώζεται νοτιοανατολικά.

Το ισόγειο εσωτερικά αποτελείται από δύο παράλληλους ισομήκεις χώρους με διεύθυνση νοτιοδυτικά-βορειοανατολικά οι οποίοι στεγάζονται με οξυκόρυφους θόλους και έχουν συνολικό ύψος 4.65μ. από τη στάθμη του κεντρικού κατωφλιού.

Στο θόλο του πρώτου χώρου του ισογείου, στη δυτική γωνία σώζεται το πλατύσκαλο και οι τελευταίες τρεις βαθμίδες της κλίμακας ανόδου στον όροφο, η οποία ανερχόταν παράλληλα με το νοτιοδυτικό στενό τοίχο. Σήμερα στο ισόγειο δεν είναι ορατό κανένα ίχνος της κλίμακας, επομένως πρέπει να θεωρηθεί ότι η σκάλα ανόδου στο ευθύγραμμο τμήμα ήταν ξύλινη και το όποιο τυχόν λίθινο τμήμα της έχει σήμερα αφαιρεθεί.

Ο όροφος εσωτερικά αποτελείται από δύο χώρους, αντίστοιχους με αυτούς του ισογείου. Ο ενδιαμέσος τοίχος σώζεται κυρίως στην νοτιοδυτική πλευρά μέχρι ένα ικανό ύψος, ενώ στην βάση του διατηρούνται επαρκώς τα κατώφλια δύο θυρών, μίας περίπου στο κέντρο και μίας στο βόρειο άκρο, μέσω των οποίων επικοινωνούσαν οι χώροι όπως και στο ισόγειο. Κατά τις εργασίες καθαρισμού των ετών 1998-2000 στα δύο δωμάτια αποκαλύφθηκαν τμήματα επιμελημένου πλακόστρωτου δαπέδου. Κατά τόπους και κυρίως στο νοτιοδυτικό τοίχο διατηρείται το επίχρισμα της τοιχοποιίας από ασβεστοκονίαμα.

Στο δυτικό δωμάτιο του ορόφου απολήγει η κλίμακα πρόσβασης από το ισόγειο και στο βορειοδυτικό τοίχο ανοίγεται το επιμελημένο παράθυρο της κύριας όψης. Στο βορειοδυτικό τοίχο διατηρούνται πυκνές δοκοθήκες σε οριζόντια διάταξη, ενδεικτικό του ξύλινου μεσοπατώματος και ταυτόχρονα δαπέδου του οντά ή δεύτερου μεσοπατώματος. Το συνολικό ύψος του δωματίου υπολογίζεται από δάπεδο μέχρι το μεσοπάτωμα σε 2.40μ. Κανένα υλικό κατάλοιπο δεν υποδεικνύει σε ποιο σημείο θα βρισκόταν η κλίμακα που θα οδηγούσε στον επόμενο όροφο. Είναι πιθανόν και πάλι να ήταν ξύλινη και να ακολουθούσε παράλληλα τον νοτιοδυτικό τοίχο.

Ο Πύργος της Βόϊλας

Σημερινή κατάσταση και προτάσεις αποκατάστασης

Βάση των φωτογραφιών και την ανά δεκαετίες αρχαιολογική τεκμηρίωση διαπιστώνεται πως στον Πύργο η φθορά και η απώλεια του υλικού συνεχίζει αδιάκοπα. Στη μελέτη που συντάχθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου ¹⁶ γίνεται αναφορά στην παθολογία της θεμελίωσης που οφείλεται στην καθίζηση του εδάφους νότια-νοτιοανατολικά. Περιγράφεται επίσης, η παθολογία της τοιχοποιίας-θολοδομίας λόγω αστοχιών στην κατασκευή αλλά και φυσικών παραγόντων. Σήμερα στο μνημείο παρατηρείται ολική κατάρρευση της τοιχοποιίας του ορόφου σημειακά στην νότια γωνία, μέχρι το ύψος του δαπέδου του ορόφου και αστοχία ως προς την κατακόρυφο όλης της τοιχοποιίας στον όροφο της ΝΑ πλευράς . Ήδη σε παλαιότερες στερεωτικές επεμβάσεις είχε επιχειρηθεί η αναδόμηση της τοιχοποιίας χωρίς όμως να γίνει κάποια ενίσχυση στο επίπεδο θεμελίωσης. Ρωγμές είναι εμφανείς στους δόμους της νότιας και ανατολικής γωνίας της αντηριδωτής

¹⁶ Μουτσοπούλου Εύη και συνεργάτες, «Μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του Πύργου και του Ναού του Αγίου Παντελεήμονα στη Βόϊλα Σητείας ν. Λασιθίου», 2017-2019, Αρχείο ΕΦΑ Λασιθίου, υπό έγκριση στο ΥΠΠΟ.

βάσης. Τέλος, και το cordone, λόγω της ποιότητας του λίθου, αλλά και λόγω γενικής απόκλισης από την κατακόρυφο εμφανίζει κατά τμήματα αρκετές φθορές.

Εσωτερικά οι θόλοι των δύο δωματίων παρουσιάζουν κενά μεταξύ των δόμων που διαμορφώνουν τους θόλους, λόγω απώλειας του συνδετικού υλικού στους αρμούς, ως εκ τούτου χρήζουν άμεσης στερέωσης. Η φθορά αυτή οφείλεται στην καθίζηση του εδάφους, αλλά και στο επιβαρυνόμενο φορτίο από τον πάνω όροφο του πύργου λόγω της κατάρρευσης των δωματίων. Επίσης δυτικά του θόλου του δωματίου 2 του ισογείου εμφανίζεται εγκάρσια ρωγμή, η οποία διατρέχει και τον θόλο του δωματίου 1. Υγρασία εμφανίζεται επίσης στα ανώτερα σημεία της θολοδομίας.

Όσον αφορά τα θυρώματα: οι περισσότερες φθορές έχουν δημιουργηθεί από ανθρωπογενείς παράγοντες: βίαιες αφαιρέσεις πελεκιών, τοξωτών υπέρθυρων κλπ. Σε κανένα θύρωμα δεν σώζεται κούφωμα.

Λεπτομέρεια του θυρώματος του Πύργου

Στον πύργο της Βόϊλας, η μελέτη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου προτείνει **αναδομήσεις στην τοιχοποιία του ορόφου** που στόχο έχουν να αποκαταστήσουν τη γεωμετρία του κελύφους και τη διαφραγματική λειτουργία της τοιχοποιίας. Προτείνεται **η συμπλήρωση των πλαισίων των**

ανοιγμάτων, που διατηρούνται στην εσωτερική πλευρά, στις όψεις. Τμήματα πλαισίων βρίσκονται in situ στο δάπεδο και στην επίχωσή του. Επίσης, προβλέπεται η συμπλήρωση του μικρού ανοίγματος στη Ν.Α. όψη, συμμετρικά προς το υφιστάμενο και σε αντιστοιχία με τα σωζόμενα στη Β.Α.

Στο ισόγειο σχεδιάζεται νέα μεταλλική αυτοφερόμενη κλίμακα ανόδου στον όροφο, έτσι ώστε να αποκατασταθεί η κατακόρυφη επικοινωνία μεταξύ των δυο επιπέδων, με μία σύγχρονη και αναστρέψιμη κατασκευή. Παράλληλα στερεώνονται οι υφιστάμενες λίθινες βαθμίδες στις οποίες καταλήγει.

Στον όροφο, και μόνο στα σημεία που έχουμε ίχνη δοκοθηκών, αποκαθίσταται το μεσοπάτωμα, ώστε να κλείνει το τμήμα όπου καταλήγει η κλίμακα, για λόγους προστασίας του κελύφους, αλλά και ανάγνωσης της αρχικής μορφής και λειτουργίας του μνημείου. Για την κατασκευή του μεσοπατώματος προτείνεται η συμπλήρωση αναδόμηση της μεσοτοιχίας των δυο δωματίων, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν προκύψει από τους μέχρι τώρα καθαρισμούς, καθώς και με όσα προκύψουν κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Το υπόλοιπο τμήμα του ορόφου, ελλείψει αρχαιολογικών τεκμηρίων **παραμένει ασκεπές**. Η νέα κατασκευή του δώματος εξωτερικά δεν είναι εμφανής, αφού φτάνει σε τελικό ύψος 2.75 από το επίπεδο του ορόφου και εγκιβωτίζεται στην τοιχοποιία, που στην χαμηλότερη στάθμη της φτάνει τα 3,10μ. από το επίπεδο του ορόφου. Τέλος, για την ασφάλεια του μνημείου τοποθετούνται **νέα κουφώματα** σε όλους τους κλειστούς χώρους.

Όλες οι παραπάνω εργασίες κρίνονται πράγματι απαραίτητες καθώς από τη μία η φθορά που έχει υποστεί το μνημείο καθιστά αναγκαίες και επιτακτικές τις εργασίες στερέωσης και από την άλλη η σπουδαιότητα του μνημείου για τον χώρο και για την περιοχή καθιστά τις άνω εργασίες αναγκαίες για την αποκατάσταση και την ανάδειξη του μνημείου και του οικισμού στο σύνολο του.

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Περιγραφή του μνημείου

Ο λιθόκτιστος, ορθογωνικής κάτοψης, ναός χρονολογείται στην εποχή της Ενετοκρατίας (τέλους 16ου - αρχών 17ου αιώνα) με επιμελημένη αρχική κατασκευή, από δύο παράλληλους, ισομήκεις χώρους. Εσωτερικά οι δύο χώροι με τους οξυκόρυφους θόλους συνδέονται με ένα χαμηλό τοξωτό άνοιγμα μήκους 1,95μ. που ανοίγεται στα δυτικά της μεσοτοιχίας, κατασκευασμένο από καλά λαξευμένους δόμους. Ο θόλος του βόρειου κλίτους είναι έντονα οξυκόρυφος και στηρίζεται σε ένα ενισχυτικό τόξο που βαίνει σε βάσεις απλής τεταρτοκυκλικής διατομής με λαξευτό διάκοσμο. Στο ύψος γένεσης του θόλου διατηρούνται εντοιχισμένα σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους συνολικά οκτώ αγγεία ως ηχεία. Το νοτιοανατολικό κλίτος έχει εσωτερική διάσταση 2,86μ .πλάτος επί 5,38 μ. μήκος, δεν διατηρεί επίχρισμα, δεν έχει κόγχη ιερού και δεν διαθέτει εντοιχισμένα ηχητικά αγγεία. Ο θόλος του είναι ελαφρώς οξυκόρυφος, ελαφρώς χαμηλότερος του κυρίως ναού και δεν φέρει σφενδόνιο στήριξης. Η κόγχη του ιερού δεν βρίσκεται στα ανατολικά όπως είθισται, αλλά νοτιοανατολικά, πράγμα το οποίο μπορεί να σχετίζεται με την λειτουργία του στο καθολικό δόγμα. Νοτιοδυτικά του ναού φαίνεται πως υπήρχε ελεύθερος αύλειος χώρος διαστάσεων περίπου 6,50 x 5,00μ ο οποίος θα μπορούσε να ενέχει ρόλο προαυλίου του ναού.

Στη βορειοδυτική όψη ανοίγεται η είσοδος με άνοιγμα 0,84μ. που οδηγούσε απευθείας στο βορειοδυτικό κλίτος και ένα μικρό παράθυρο στο νοτιοανατολικό κλίτος. Σύμφωνα με μαρτυρίες τοπικών τεχνιτών και κατοίκων, το αρχικό θύρωμα είχε, όπως και τα υπόλοιπα, αφαιρεθεί από και έχει τοποθετηθεί σε ναό γειτονικού οικισμού, συγκεκριμένα στους Αγίους Αναργύρους του Χαντρά. Το υφιστάμενο σήμερα πλαίσιο έχει τοποθετηθεί κατά τη διάρκεια των επισκευών του 1998-99, σύμφωνα με την επιβλέπουσα των εργασιών κα Χρονάκη και τη σχετική φωτογραφική τεκμηρίωση από το αρχείο της 13ης ΕΒΑ. Το κατώφλι ανήκει στο αρχικό οικοδόμημα.

Στο δυτικό τμήμα της νοτιοδυτικής όψης του ναού ανοιγόταν άλλη μια είσοδος, της οποίας έχουν αφαιρεθεί σχεδόν όλοι οι λαξευτοί δόμοι του πλαισίου. Μέχρι πρόσφατα σώζονταν οι κατώτατοι δόμοι που στοιχειοθετούσαν την κάτοψη θυρώματος και τη διατομή των παραστάδων του πλαισίου. Σήμερα διατηρείται μόνο ο κατώτατος λίθος της ανατολικής παραστάδας της θύρας και ορισμένοι λίθοι που υποδεικνύουν τη στάθμη που θα είχε το κατώφλι.

Το κύριο μέρος της τοιχοποιίας είναι αργολιθοδομή με μικρού έως μεσαίου μεγέθους λίθους, με συνδετικό υδραυλικό κονίαμα. Η σύνδεση των λίθων είναι αρκετά καλή και δεν υπάρχουν κατακόρυφοι αρμοί. Το ποσοστό των ανοιγμάτων σε σχέση με την επιφάνεια της τοιχοποιίας είναι πολύ μικρό, συγκεντρώνεται δε στην ΒΔ και στην ΝΔ πλευρά του ναού. Εξωτερικά διατηρούνται τμηματικά οι βάσεις από ίχνη επιχρίσματος στις τοιχοποιίες.

Οι περισσότεροι λαξευτοί γωνιόλιθοι και τα λίθινα πελέκια του ανοίγματος της ΝΔ πλευράς, έχουν βίαια αφαιρεθεί και αποσπαστεί στο παρελθόν. Περιμετρικά είναι ευδιάκριτη σε μεταγενέστερη κατασκευαστική φάση η ανύψωση των τοίχων με αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό κονίαμα (ξερολιθιά).

Πρόσοψη του ναού του Αγίου Παντελεήμονα της Βόϊλας

Κατάσταση διατήρησης και προτάσεις αποκατάστασης

Η στερέωση και αποκατάσταση του ναού του Αγίου Παντελεήμονα είναι ένα έργο αναγκαίο και επείγον. Το μνημείο λόγω της μακροχρόνιας εγκατάλειψης και της χρήσης του ως στάβλου έχει υποστεί πολλές βλάβες, οι οποίες σε προηγούμενες επεμβάσεις απλώς επιβραδύνθηκαν.

Η παθολογία του φέροντα οργανισμού και εν γένει του μνημείου, οφείλεται από την μία σε ανθρωπογενείς παράγοντες που έχουν οδηγήσει στην ταχύτατη αποδόμηση του μνημείου, όπως η βίαιη αφαίρεση των ακρογωνιαίων λίθων, των θυρωμάτων καθώς και των λίθων της ασίδας του ΒΑ κλίτους. Και από την άλλη οφείλονται σε φυσικές καταστροφές όπως σεισμοί, καθίζηση του εδάφους, αποσαθρώσεις λόγω βροχής κλπ. Λόγω της γενικά επιμελημένης κατασκευής, του μικρού και συμμετρικού μεγέθους, του μικρού ποσοστού ανοιγμάτων δεν έχουν εμφανιστεί φθορές από εσωτερικούς παράγοντες που οφείλονται στην ίδια την κατασκευή.

Σε γενικό βαθμό, οι κυριότερες φθορές εντοπίζονται στο ΝΔ κλίτος, στους θόλους και στα ενισχυτικά τόξα. Τα κατακόρυφα στοιχεία του ΒΑ κλίτους δεν παρουσιάζουν αξιοσημείωτες παραμορφώσεις. Σε όλο το σώμα της τοιχοποιίας ιδιαίτερα στις γωνίες του ναού παρουσιάζονται εκτεταμένες αποπλύσεις κονιάματος, επακόλουθο του ότι έχουν αφαιρεθεί οι ακρογωνιαίοι λίθοι.. Όσον αφορά τη θολοδομία του ναού, αν και τα κατακόρυφα στοιχεία του ΒΑ κλίτους δεν παρουσιάζουν αξιοσημείωτες παραμορφώσεις, υπάρχουν σοβαρές φθορές στον θόλο με σχετικά εκτεταμένη εμφάνιση υγρασίας, την αποκόλληση επιχρίσματος και μικρορηγματώσεις στο ανώτερο τμήμα του θόλου. Παρατηρείται επίσης πλήρης αστοχία της γεωμετρίας του ενισχυτικού τόξου-σφενδονίου και αποκόλληση κλειδιού στο ενισχυτικό τόξο, ρηγματώσεις σε δόμους λόγω γενικής παραμόρφωσης της γεωμετρίας. Τέλος, εμφάνιση υγρασίας και ρηγματώσεις παρατηρούνται αντίστοιχα στον θόλο του ΝΔ κλίτους. Υπάρχει μια ταχύτατη φθορά στον φέροντα οργανισμό κατά τρόπο που καθιστά αναγκαία την άμεση αποκατάσταση του μνημείου.

Οι προτάσεις αποκατάστασης για το Ναό του Αγίου Παντελεήμονα στοχεύουν στην αποκατάσταση του μνημείου κατά το δυνατόν στην αρχική του μορφή και στη συμπλήρωση των χασμάτων του κελύφους, ώστε να αποφευχθεί η πιθανή μελλοντική κατάρρευση του κτηρίου. Για

τον λόγο αυτό, προτείνεται η αφαίρεση των πρόσθετων χαλαρά τοποθετημένων στοιχείων της ανωδομής επάνω στους θόλους και η αποκάλυψη των δίδυμων θόλων, με αποκατάσταση των απολήξεων στη μορφή που θα αποκαλυφθεί από τους καθαρισμούς.

Για το θύρωμα της ΝΔ πλευράς προτείνεται η αναδόμηση του, όπως και η αναδόμηση της αψίδας και το τεταρτοσφαίριο του ιερού μέχρι το αρχικό ύψος όπου κατέληγε. Το νέο θύρωμα θα έχει μορφολογία λιτή, συμβατή με τα θυρώματα του 16ου αι. Στη θέση του υφισταμένου θυρώματος της βόρειας βορειοδυτικής πλευράς, που αποτελούσε την κύρια είσοδο, θα τοποθετηθεί αντίγραφο του αρχικού θυρώματος που βρίσκεται στο ναό των Αγίων Αναργύρων, με σήμανση της χρονολογίας κατασκευής.

Επίσης, προτείνεται η αποκατάσταση των δαπέδων και η στερέωση ή η συμπλήρωση των στοιχείων των παραθύρων που έχουν αφαιρεθεί. Προβλέπεται η τοποθέτηση νέων κουφωμάτων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ασφάλεια του μνημείου.

Τα παραπάνω θα συντελέσουν στο να αποκατασταθεί το κέλυφος του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στην αυταπόδεικτη μορφή του, να αποφευχθεί ο κίνδυνος κατάρρευσης και να μετατραπεί από ερείπιο σε ένα ακόμη ασφαλές επισκέψιμο μνημείου του χώρου του οικισμού της Βόιλας.

Η μεγάλη οθωμανική κρήνη του οικισμού

Στη θέση «Κρύο νερό», βρίσκεται η **μεγάλη οθωμανική κρήνη του οικισμού**, που αποτελείται από ένα δωμάτιο – δεξαμενή με διακοσμημένη πρόσοψη. Το τόξο της πρόσοψης κορυφώνεται σε κλειδί – λοφίο και βαίνει σε στενές παραστάδες με επίκρανα. Στο τύμπανο του τόξου υπάρχουν δύο περίτεχνες μικρές κόγχες και διακοσμητική ζώνη με ανάγλυφους εικοσάφυλλους ρόδακες. Ανάμεσα τους, ένα κόσμημα - πλαίσιο με μικρούς ρόδακες και ρόμβους στα τέσσερα άκρα του φαίνεται ότι

έχει αποξεστεί στο κέντρο. Συνήθως στο σημείο αυτό υπήρχαν επιγραφές που ανέφεραν το δωρητή, το χρόνο κατασκευής, το όνομα της κρήνης και σε κάποιες περιπτώσεις στίχους από το Κοράνι.¹⁷

Σήμερα διαπιστώνεται η σχετική καλή κατάσταση διατήρησης της κρήνης, το τρεχούμενο νερό της οποίας αξιοποιείται από τους κατοίκους της περιοχής, οι οποίοι μέχρι και σήμερα συλλέγουν σε δικά τους δοχεία το νερό της κρήνης για να καλύψουν ίδιες ανάγκες, αλλά και από περαστικούς και επισκέπτες του χώρου. Συνεπώς, οι **προτάσεις αποκατάστασης** για την μεγάλη οθωμανική κρήνη περιλαμβάνουν απλούς καθαρισμούς, την απομάκρυνση βρύων και βλάστησης, και τον γενικότερο εξωραϊσμό του περιβάλλοντα χώρου.

Η μεγάλη Οθωμανική Κρήνη (Φωτογραφίες κατά την αυτοψία της αρχαιολόγου τον Μάρτιο του 2023)

¹⁷ Παπαδάκη Ν.Π. «Οι κρήνες της Σητείας», εκδ. Περιηγητικής Λέσχης Σητείας, Σητεία 1992, σελ. 46-47.

Η μικρή οθωμανική κρήνη

Δυτικά του οικισμού βρίσκεται η **μικρή οθωμανική κρήνη** με ωραίο διάκοσμο και επιγραφή στην πρόσοψη της. Αποτελείται από ένα δωμάτιο - δεξαμενή με πρόσοψη κτισμένη με ορθογώνιους ασβεστόλιθους που στέφεται από γείσο ενώ στον πλάγιο τοίχο υπάρχει η οπή για την «ξεχειλίστρα». Το τόξο της πρόσοψης βαίνει σε παραστάδες πλάτους όσο η υπόλοιπη πρόσοψη. Πάνω από αυτό υπάρχουν δύο ανάγλυφα κοσμήματα με οθωμανική επιγραφή ανάμεσα τους, η οποία έχει αποξεστεί με αιχμηρό εργαλείο. Στο τύμπανο του τόξου, πάνω από το χάλκινο κρουνό, υπάρχουν κυκλικά κοσμήματα και ανάμεσα τους χαραγμένη κόγχη που δεν έχει εκβαθυνθεί.¹⁸ Η μικρή οθωμανική κρήνη διατηρείται επίσης, σε καλή κατάσταση, ωστόσο στην περιοχή περιμετρικά της κρήνης υπάρχει αναγκαιότητα απομάκρυνσης της βλάστησης ώστε να γίνεται εύκολα ορατή από τον επισκέπτη.

Η μικρή Οθωμανική κρήνη στα δυτικά του οικισμού

¹⁸ Παπαδάκη Ν.Π. «Οι κρήνες της Σητείας», εκδ. Περιηγητικής Λέσχης Σητείας, Σητεία 1992, σελ. 48.

Περαιτέρω προτάσεις αποκατάστασης και αναβάθμισης του μεσαιωνικού οικισμού

Πλην των δύο σημαντικών μνημείων του οικισμού, η μελέτη αποκατάστασης περιλαμβάνει εργασίες σε μια ευρύτερη ζώνη, τον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων. Ειδικά, προτείνεται η κατασκευή λιθόστρωτου δαπέδου από τον χώρο στάθμευσης προς τους διαδρόμους επίσκεψης των μνημείων έως τον χώρο υπαίθριων εκδηλώσεων. Η τοποθέτηση πινακίδων πληροφόρησης στα μνημεία και η αντικατάσταση των γενικών πινακίδων πληροφόρησης με νέες για τον οικισμό. Στη μελέτη έχει συμπεριληφθεί και η δημιουργία υπαίθριου χώρου νότια νοτιοδυτικά του Αγίου Παντελεήμονα, μια πρόταση που είχε συνταχθεί από την τότε 13η ΕΒΑ, σε επίπεδο οργάνωσης χρήσεων στο άμεσο περιβάλλον των υπό εξέταση μνημείων. Η συνολική οργάνωση και διευθέτηση των χώρων για τη δημιουργία επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, με ό,τι αυτό συνεπάγεται (προσβασιμότητα, ασφάλεια επισκεπτών κλπ.) αποτελεί αντικείμενο χωριστής μελέτης. Είναι ωστόσο σαφής η πρόθεση της βελτίωσης της επισκεψιμότητας και διαμόρφωσης των συνθηκών ώστε να πραγματοποιούνται στον χώρο μικρές εκδηλώσεις.

Βασικός στόχος, όπως αναφέρθηκε, είναι η αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου της Βοΐλας στο σύνολό του μέσω δράσεων ως προς την βελτίωση του αναγνώσιμου χώρου και των μνημείων και στην προβολή των ειδικών χαρακτηριστικών της.

5^η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΖΗΡΟΣ - ΣΚΑΛΙΑ - ΜΑΥΡΟΣ ΚΑΜΠΟΣ - ΠΑΝΩ ΖΑΚΡΟ

Σημεία ανάδειξης-αποκατάστασης 5^{ης} διαδρομής:

❖ Ο ναός του Αγίου Νικολάου στη Ζήρο

Περιγραφή του μνημείου

Στη βορειοανατολική πλευρά του οικισμού Ζήρος βρίσκεται ο τοιχογραφημένος **ναός του Αγίου Νικολάου**¹⁹, ένας μονόχωρος, λιθόκτιστος ναός που στεγάζεται με ελαφρώς οξυκόρυφο θόλο.

Παρουσιάζει δύο κατασκευαστικές φάσεις:

Η 1η, αρχική φάση καταλαμβάνει το ανατολικό ήμισυ του συνολικού μήκους και έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο σε όλες τις εσωτερικές επιφάνειες. Ο χώρος του ιερού βήματος διαχωρίζεται μέσω τοίχου, τοιχογραφημένου και από τις δύο πλευρές, που φέρει ημικυκλικό τόξο επικοινωνίας με πεσσούς. εκατέρωθεν. Σήμερα ο τοίχος αυτός βρίσκεται πίσω από το νεότερο ξύλινο τέμπλο. Ο θόλος του ανατολικού τμήματος παρουσιάζει κάπως ακανόνιστο ημικυκλικό σχήμα, ενώ εντός της αψίδας εμφανίζει κανονικό ημικυκλικό σχήμα. Δεν παρουσιάζει ωστόσο διακοπές ή καταστροφές στον τοιχογραφικό διάκοσμο. Εντοπίζονται μακροσκοπικά δύο στρώματα τοιχογραφικού διακόσμου, εκ των οποίων το 1ο είναι ορατό μόνο σε λίγες θέσεις. Το 2ο στρώμα διατηρείται σε ικανή έκταση, με αρκετές απώλειες και με σοβαρές φθορές, για την αντιμετώπιση των οποίων έχει συνταχθεί η υποβαλλόμενη «Μελέτη κατάστασης διατήρησης και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού του Αγίου Νικολάου Ζήρου»

Η 2η κατασκευαστική φάση αποτελεί την προς δυσμάς επέκταση του αρχικού ναού. Στεγάζεται με οξυκόρυφο θόλο. Φέρει το κύριο άνοιγμα εισόδου στη νότια όψη, το οποίο βάσει των μορφολογικών του στοιχείων και της λιθοξοϊκής του επεξεργασίας μπορεί να ανάγεται μεταξύ 16ου -17ου αιώνα. Για την προσθήκη έγινε πλήρης διάνοιξη του δυτικού τοίχου του ναού και κατασκευή ενισχυτικού τόξου ώστε να παραλάβει τα φορτία του θόλου. Το δάπεδο στο δυτικό ήμισυ της προσθήκης είναι υπερυψωμένο. Σύμφωνα με προφορικές παραδόσεις, εκεί βρίσκονται τάφοι.

¹⁹ Παπαδάκη Ν., «Ζήρος και Ξερόκαμπος» εκδ. Κοινότητα Ζήρου 1989, σ.40.

Το θύρωμα στο νότιο τοίχο είναι η μοναδική είσοδος. Φέρει πλαίσιο με βεργία και περιβάλλεται από οδόντωση με χαμηλό ανάγλυφο. Στέφεται με ανακουφιστικό τόξο ελαφρώς οξυκόρυφο ενώ στο ευθύγραμμο υπέρθυρο υπάρχουν τρία επιμελημένα ανάγλυφα κοσμήματα.

Υπάρχει ένα ορθογώνιο παράθυρο στη δυτική πλευρά και ένα στη νότια, με πλαίσια απλής λάξευσης.

Κατάσταση διατήρησης:

Η σημερινή κατάσταση του ναού δεν παρουσιάζει δομικά προβλήματα. Δεν υπάρχουν παραμορφώσεις ή αποκλίσεις των τοιχοποιιών ούτε παρατηρούνται χάσματα και αποδιοργάνωση. Τοπικά, στις θέσεις απώλειας του τοιχογραφικού διακόσμου, υπάρχουν επιφανειακές φθορές της τοιχοποιίας οι οποίες είναι εύκολο να αποκατασταθούν κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης με μικροσυμπληρώσεις και αρμολόγημα.

Επίσης, δεν παρατηρείται είσοδος ομβρίων από το θόλο καθώς κατά το παρελθόν είχε γίνει επάλειψη με στεγανωτικό που δεν παρουσιάζει αστοχίες.

Προτάσεις αποκατάστασης:

Παρόλο που δεν υπάρχουν εμφανείς ρωγμές, θα ήταν σκόπιμη η μεταφορά του σύγχρονου κωδωνοστασίου το οποίο με το βάρος του δίδει συγκεντρωμένο φορτίο σε ευπαθές σημείο, ακριβώς πάνω από το θύρωμα. Δεν απαιτούνται αναστηλωτικές επεμβάσεις ωστόσο κρίνεται αναγκαία η συντήρηση και στερέωση του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού.

Αγιογραφία από το εσωτερικού του ναού του Αγίου Νικολάου

❖ Τα Σκαλιά

Το μονοπάτι Ε4 συνεχίζει στο μικρό εγκαταλελειμμένο οικισμό των Σκαλιών σε υψόμετρο 650 μ. Ο οικισμός αναφέρεται στην ενετική απογραφή του 1583 από τον Καστροφύλακα ως Scaglia με 162 κατοίκους, στην τουρκική απογραφή του 1671 το βρίσκουμε ως Isgalya με 25 οικογένειες ενώ στην τουρκική απογραφή του 1881 δεν αναφέρεται πια. Φαίνεται ότι εγκαταλείφτηκε μετά τη σφαγή των Σκαλιωτών που μας αναφέρει η προφορική παράδοση.²⁰

Σήμερα στα Σκαλιά σώζεται μόνο ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ερειπωμένες κατοικίες ενώ το τείχος του χωριού διακρίνεται σε τμήματα. Στη ρίζα του βράχου, απέναντι από το ναό του Αγίου Γεωργίου, υπάρχει η πηγή από όπου υδρευόταν το χωριό και όπου, ακόμα σήμερα, ο επισκέπτης μπορεί να ξεδιψάσει. Το νερό της πηγής συγκεντρώνεται σε ένα όμορφο **χτιστό λιμνίο** που είναι υγροβιότοπος για διάφορους οργανισμούς της περιοχής.

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια του ναού που υπήρχε στη διάρκεια κατοίκησης του οικισμού. Στα τέλη της δεκαετίας 19ου αιώνα (γύρω στο 1890) ανοικοδομήθηκε, διατηρώντας το νότιο τοίχο του ερειπωμένου ναού ως βόρειο και κτίζοντας εξ αρχής το νότιο τοίχο και το Ιερό χρησιμοποιώντας οικοδομικό υλικό του παλαιότερου ναού. Ο ναός είναι μονόχωρος θολοσκεπής ναός με είσοδο στη νότια όψη του και ένα προστώο που οικοδομήθηκε το 1966. Το θύρωμα, με ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο, φέρει δύο σειρές κάθετων ανάγλυφων ταινιών που περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία. Στο ευθύγραμμο υπέρθυρο είναι χαραγμένα τέσσερα σύμβολα της οθωμανικής περιόδου.

Κατάσταση διατήρησης των εξωτερικών επιχρισμάτων του ναού του Αγίου Γεωργίου

²⁰ Οι Σκαλιώτες γνωστοί για την αντιστασιακή δράση τους κατά των Τούρκων προκάλεσαν την οργή τους όταν κατάφεραν να εξοντώσουν εκστρατευτικό σώμα 200 ανδρών που είχε κινηθεί εναντίον τους. Οι Τούρκοι θέλοντας να πάρουν εκδίκηση πλησίασαν τον παπά Δράκο ή Φραγκιά από τη Ζήρο και του έταξαν αμοιβή για να τους προδώσει. Εκείνος κάλεσε τους Σκαλιώτες να τους κοινωνήσει στο ναό της Αγίας Παρασκευής για να συγχωρεθεί η αμαρτία τους που έσφαξαν τόσους ανθρώπους και αφού τους πρότρεψε να αφήσουν τα όπλα τους έξω από την εκκλησία, οι Τούρκοι βρήκαν την ευκαιρία να εισορμήσουν και να τους σφάξουν όλους, εκτός από ένα που κατάφερε να διαφύγει.

Η μεταλλική περίφραξη του ναού

Κατάσταση διατήρησης και πρόταση αποκατάστασης:

Μετά από αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στη θέση τον Μάρτιο του 2023 διαπιστώθηκε η ανάγκη επιμέλειας των εξωτερικών επιχρισμάτων του ναού και του προστώου, στα οποία είναι εμφανείς η φθορά λόγω της παρόδου του χρόνου και των φυσικών φαινομένων. Προτείνεται επίσης, η διαμόρφωση του περιβάλλοντα εξωτερικού χώρου και ο εξωραϊσμός του. Συγκεκριμένα, προτείνεται απομάκρυνση της σιδερόφραχτης περίφραξης η οποία σε σημεία έχει φθαρεί, και αλλού έχει καταρρεύσει με αποτέλεσμα να αλλοιώνει την εικόνα του μνημείου και του περιβάλλοντα χώρου, και η εγκατάσταση μιας ενιαίας κατασκευής-περίφραξης η οποία θα περιλαμβάνει το ναό, τα σημεία της πηγής και την κυκλική δεξαμενή, και το ηρώο που είναι αφιερωμένο στη θυσία των Σκαλιωτών, Προτείνεται επίσης η αντικατάσταση των παλαιών, φθαρμένων και δυσανάγνωστων πια πινακίδων που βρίσκονται στο χώρο και η τοποθέτηση νέων, οι οποίες θα εμπεριέχουν περισσότερες πληροφορίες τόσο για τον ναό, την ιστορία του και τα μορφολογικά του στοιχεία όσο και για την ιστορία των Σκαλιωτών .

6η ΔΙΑΔΡΟΜΗ: ΖΑΚΡΟΣ – ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ - ΚΑΤΩ ΖΑΚΡΟΣ

Σημεία ανάδειξης-αποκατάστασης 6^{ης} διαδρομής:

❖ Οι νερόμυλοι στην Άνω Ζάκρο

Εισαγωγικά:

Στη περιοχή της Άνω Ζάκρου υπάρχει πλούσια βλάστηση που οφείλεται στις ονομαστές πηγές του χωριού από τις οποίες οι πιο σπουδαίες βρίσκονται στις θέσεις «Μέσα Μύλος», «Βίγλου», «Ανεβάλουσα» και «Παλαιόμυλος». Η ύπαρξη του νερού στο χωριό ήταν και είναι ο βασικός παράγοντας που διαμορφώνει την οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα των κατοίκων του. Ο δρόμος του νερού ξεκινάει από την μεγαλύτερη πηγή (Φλέγα) της Ζάκρου στον "Μέσα Μύλο", μέχρι να συναντήσει το φαράγγι και να συνεχίσει την πορεία του προς την θάλασσα.

Τα νερά των πηγών αυτών, από τις αρχές του 19ου αιώνα, κινούσαν τους 11 παραδοσιακούς νερόμυλους που αποτελούσαν ένα σύμπλεγμα δομημένο έτσι ώστε να υδροδοτούνται όλοι από την ίδια πηγή, με το νερό να κατευθύνεται από τον έναν μύλο στον άλλο μέσω κτιστών αυλάκων, των «γλυκάτων». Σύμφωνα με γραπτές αναφορές, ήδη από την εποχή της βενετοκρατίας υπήρχαν νερόμυλοι στην περιοχή της Ζάκρου. Ο βενετός μηχανικός Francesco Basilicata το 1630 αναφέρει τον ποταμό Ζάκρο, λέγοντας ότι έχει καλό νερό όλο το χρόνο και κινεί κάμποσους μύλους.

Ο κυρίως νερόμυλος ήταν ένα απλό ορθογωνικό κτήριο που περιλάμβανε το εργαστήριο με τα μηχανήματα. Στους μεγαλύτερους μύλους υπήρχε επίσης ένας χώρος υποδοχής των πελατών και χώρος διαμονής του μυλωνά με τζάκι για μαγείρεμα και θέρμανση. Δίπλα ήταν ο στάβλος για τα ζώα και σε μερικούς υπήρχε και φούρνος όπως στο μύλο του «Ξώπαπα», ένα από τους παλαιότερους νερόμυλους στη Ζάκρο. Το πιο εντυπωσιακό κατασκευαστικό στοιχείο τους ήταν το «πηγάδι», που ορθωνόταν πάνω από το νερόμυλο, με ύψος 6-8 μέτρα, και μετέφερε το νερό με δύναμη στο «ζουργιό» με τη φτερωτή, η οποία με τη σειρά της έδινε κίνηση στις μυλόπετρες. Στους νερόμυλους όπως αυτόν του «Μπριλάκη» οι μυλόπετρες αλευροποιούσαν τα δημητριακά (κριθάρι, σιτάρι, βρώμη) που καλλιεργούνταν στη Ζάκρο και στις κοντινές περιοχές. Σε άλλους, όπως αυτόν του «Ροδονοβαγγελή», στον ίδιο χώρο λειτουργούσε μέχρι το 1955 και ελαιτριβείο (Φάμπρικα) που δούλευε με τη δύναμη του νερού. Ο νερόμυλος του Ν. Ροδανάκη ήταν ρασοτριβείο, δηλαδή εκμεταλλεύονταν την δύναμη του νερού για την πύληση (κοπάνισμα) των μάλλινων υφασμάτων με στόχο την βελτίωση της αντοχής τους. Σήμερα οι νερόμυλοι δεν λειτουργούν πλέον αλλά τρεις από

αυτούς έχουν αναστηλωθεί και έχουν μετατραπεί σε Μουσείο Υδροκίνησης με πολλά αντικείμενα που έχουν σχέση με τις λειτουργίες τους και με την χρήση του νερού.

Το 1999 ο Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας με σύμβαση με τον Δήμο Ιτάνου με το πρόγραμμα «Φυσιολατρικές και Πολιτιστικές Διαδρομές» του Leader II, ξεκινά την ανακαίνιση των παλιών κτισμάτων.

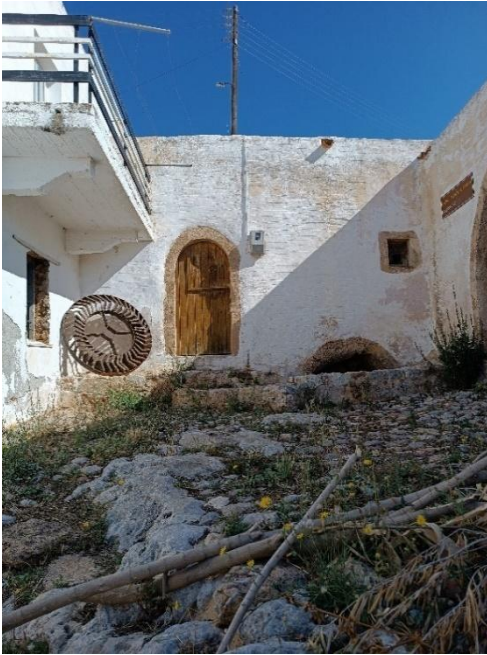
Σήμερα τα κτίσματα που έχουν ανακαινισθεί είναι τα ακόλουθα:

Ο νερόμυλος-φούρνος του Ξόπαπα

Είναι ένας από τους παλαιότερους νερόμυλους, όπως φανερώνει και εντοιχισμένη η οθωμανική επιγραφή φέροντος πωρόλιθου που σωζόταν λίγο πιο χαμηλά από το στόμιο του πηγαδιού.²¹ Το κτήριο του μύλου είναι δίχωρο καμαρωτό με εσωτερικό τζάκι. Εξωτερικά υπάρχει φούρνος. Ο μύλος λειτούργησε έως το 1975 περίπου. Το 1997 η τότε κοινότητα Ζάκρου άρχισε τη διαδικασία ένταξης των εγκαταστάσεων στο πρόγραμμα «Φυσιολατρικές και Πολιτιστικές Διαδρομές του προγράμματος Leader II. Το έτος του 1999 ο Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας (Ο.Α.Σ) υπέγραψε σύμβαση και αναπαλαίωσε τα κτίσματα του νερόμυλου και του παρακείμενου φούρνου²² Σήμερα μετά τις εργασίες ανακαίνισης είναι διακριτά τα βασικά αρχιτεκτονικά μέλη του κτηρίου του νερόμυλου, της καμάρας του ζουριού και του εξωτερικού φούρνου. Ωστόσο, όπως φαίνεται και από τις φωτογραφίες της αυτοψίας που πραγματοποιήθηκε στις 23.06.2023, πολλά στοιχεία του νερόμυλου βρίσκονται εκτεθειμένα και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Παρότι δηλαδή διασώζονται μέλη του μηχανισμού του νερόμυλου, όπως η φτερωτή και η τράπεζα, με την τελευταία να βρίσκεται εκτός της θέσης της, δεν γίνεται εύκολο για τον επισκέπτη να κατανοήσει τη λειτουργία του μηχανισμού, παρότι υπάρχει η δυνατότητα να προσεγγίσει το σημείο και να διακρίνει τα εκάστοτε στοιχεία του εργαστηρίου-ζουριού.

²¹ Στην επιγραφή σε βακούφικη γραφή καταγράφεται «ο θεός είναι ύψιστος». Ο νερόμυλος πρέπει να κτίστηκε ή να ανακαινίστηκε την εποχή της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας (1830-1840).

²² Ροδανάκης Γ., «Ζάκρος στην εσχάτη της Ευρώπης», 2013, σελ. 113-114.

Η φτερωτή μπροστά από το κτήριο του νερόμυλου Εσωτερική όψη του ζουριού κατά την αυτοψία

Ο νερόμυλος του Ροδανοβαγγέλη

Ο νερόμυλος αυτός εικάζεται ότι κτίστηκε περί το 1885 από τον Ι. Ροδανάκη. Η κατασκευαστική ιδιαιτερότητα του μύλου είναι το πηγάδι του που είναι λιθόκτιστου σχήματος ανεστραμμένου, πλαγίου κώνου, λόγω του μικρού ύψους του φυσικού αναγλύφου. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίστηκε η αναγκαία υδροστατική πίεση και ο μύλος λειτουργούσε κανονικά μέχρι το 1960. Σήμερα σε αυτόν διασώζεται το κτήριο, το ζουριό και το πηγάδι του νερόμυλου. Στον ίδιο χώρο λειτουργούσε, έως το 1955 περίπου, ελαιοτριβείο (Φάμπρικα) που δούλευε με τη δύναμη του νερού. Η λειτουργία του νερόμυλου έπαψε στις της δεκαετίας του 1960. Το κτίσμα του αναπαλαιώθηκε μαζί με τη στεγασμένη φάμπρικα από τον Οργανισμό Ανάπτυξης Σητείας.²³ Μετά τις εργασίες ανακαίνισης, ο νερόμυλος μετατράπηκε επίσης σε έναν από τους εκθεσιακούς χώρους του Μουσείου Υδροκίνησης και Νερού της Άνω Ζάκρου. Στο εσωτερικό του βρίσκονται τμήματα του μηχανισμού του νερόμυλου που χρησιμοποιούταν για το άλεσμα των σιτηρών όπως, η ξύλινη κοφινίδα και η αλευροδόχη, ο μηχανισμός με τις μυλόπετρες που χρησιμοποιούταν για την σύνθλιψη των ελιών καθώς και ο μηχανισμός του ελαιοτριβείου. Έχουν συγκεντρωθεί, επίσης, διάφορα αντικείμενα που σχετίζονται με την χρήση του νερού και των νερόμυλων κατά το παρελθόν αλλά και άλλα αντικείμενα-μαρτυρίες του παραδοσιακού αγροτικού τρόπου ζωής των κατοίκων της περιοχής.

²³ Ροδανάκης Ι. « Ζάκρος στην εσχάτη της Ευρώπης», 2013, σελ. 115.

Φωτογραφίες από το εσωτερικό του νερόμυλου του Ροδανοβαγγέλη που έχει μετατραπεί σε μουσείο Υδροκίνησης

Ο νερόμυλος του Μπριλάκη

Ο νερόμυλος κατασκευάστηκε πριν το 1900, στα μέσα περίπου του 19^{ου} αι. Ήταν ιδιοκτησία των Μπριλάκηδων και του Ν. Ροδανάκη και λειτούργησε έως το 1975. Αποτελεί το τρίτο κτήριο, μέρος του Μουσείου Υδροκίνησης και νερού Άνω Ζάκρου. Διασώζεται το κτήριο, το πηγάδι και το ζουριό. Το πηγάδι του κλίσης 70° είναι κτισμένο από πελεκημένους ημιδακτύλιους και πριν επισκευαστεί και συντηρηθεί, γύρω στα 1960, με τσιμεντένιο επίχρισμα ήταν υπενδεδυμένο εξωτερικά με τοιχοποιία και ασβεστοκονίαμα. Ο νερόμυλος αυτός εντάχθηκε στο ερευνητικό πρόγραμμα των Π.Ε.Π Κρήτης²⁴ και το 1999 ο Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας υπέγραψε σύμβαση με το Δήμο Ιτάνου αναπαλαίωσε το κτίσμα του νερόμυλου και το μετέτρεψε σε Μουσείο. Το κτήριο στο εσωτερικό του λοιπόν έχει μετατραπεί σε εκθεσιακό χώρο που περιλαμβάνει μια μεταλλική κοφινίδα και αντικείμενα γεωργικών και οικονομικών δραστηριοτήτων των κατοίκων. Το πηγάδι διασώζεται και σήμερα στο ύψος του ωστόσο είναι φανερές οι φθορές στο εξωτερικό του, όπου διαπιστώνεται η ύπαρξη ρωγμών. Από το εσωτερικό του ζουριού, διακρίνονται αρκετά τμήματα του μηχανισμού που βρίσκονται ακόμα στη θέση τους αλλά σε κακή κατάσταση διατήρησης. Εντοπίζεται η φτερωτή μαζί με την βεργοσανίδα που χρησιμοποιούταν για την μετακίνηση της και το ξύλινο αδράχτι το οποίο ωστόσο είναι σπασμένο και ο μηχανισμός στο σύνολο φαίνεται να έχει υποστεί φθορές και καλύπτεται από πυκνή βλάστηση. Επομένως, είναι δύσκολο για τον επισκέπτη του χώρου να αναγνωρίσει κατά την επίσκεψη του τα μέλη του μηχανισμού ενός νερόμυλου και τον τρόπο λειτουργίας του.

Εσωτερική άποψη του ζουριού του νερόμυλου του Μπριλάκη

²⁴ Πρόγραμμα ΠΕΠ Κρήτης 1994-1999-υποπρόγραμμα «Εφαρμογή

Το ρασοτριβείο του Ροδανάκη

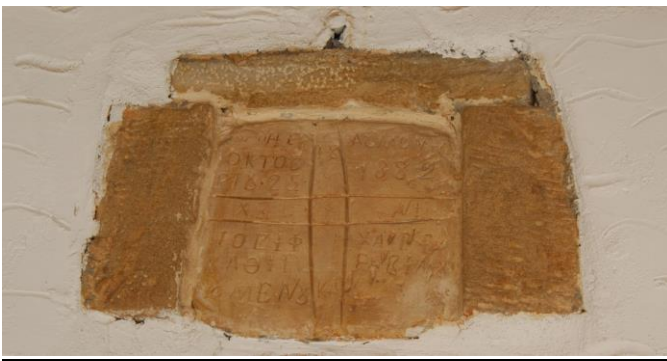
Δίπλα από τον νερόμυλο του Μπριλάκη βρισκόταν το ρασοτριβείο του Ν. Ροδανάκη, το οποίο επίσης αναστηλώθηκε μαζί με τους παραπάνω τρεις νερόμυλους κατά τη διάρκεια των εργασιών ανακαίνισης των νερόμυλων. Πάνω από το κτήριο του ρασοτριβείου σώζεται και το πηγάδι του, στο οποίο όπως και στο γειτονικό του μύλου του Μπριλάκη, παρατηρούνται ρωγμές και φθορές στην κατασκευή του. Αντίστοιχα, το εσωτερικό του ρασοτριβείου βρίσκεται σε αρκετά κακή κατάσταση διατήρησης, καθώς απουσιάζουν τα περισσότερα στοιχεία του μηχανισμού από το εσωτερικό του. Η εικόνα του εσωτερικού χαρακτηρίζεται ως μια εικόνα εγκατάλειψης καθώς στους τοίχους του κτηρίου διακρίνονται σύγχρονα γκραφίτι, υπάρχουν απορρίμματα στο χώρο, επιχωματώσεις κ.α.

Άποψη του εσωτερικού του ρασοτριβείου

Ο Μοναστηρικός μύλος

Στο κεντρικό τμήμα του χωριού εντοπίζεται σήμερα άλλος ένας ανακαινισμένος μύλος. Πρόκειται για τον Μοναστηρικό μύλο ή μύλο του Καμούτση, ο οποίος φέρει πάνω από την καμάρα της εισόδου, εγχάρακτη πέτρα με σταυρό και ημερομηνία «Οκτωβρίου 1882».²⁵ Το κτίσμα ανεγέρθηκε κατά τα μέσα του 19^{ου} αι. και υπερυψώθηκε για λειτουργικούς λόγους το 1882, όπως καταγράφεται στην επιγραφή. Ήταν ιδιοκτησία της Μονής Τοπλού που παραχωρήθηκε μετά από πλειοδοτικό διαγωνισμό σε ιδιώτη. Ο νερόμυλος βρισκόταν σε λειτουργία έως και τις αρχές της δεκαετίας του 90'. Έπαυσε να λειτουργεί οριστικά το 1995.²⁶ Το κτίσμα ανακαινίστηκε, διατήρησε το όνομα της χρήσης του και σήμερα έχει μετατραπεί σε καφετέρια. Διασώζεται το πηγάδι του και μεγάλο μέρος του γλυκάτου που οδηγούσε σε αυτό, το οποίο ωστόσο, πιθανά κατά τα τελευταία χρόνια επενδύθηκε εξωτερικά με λίθους.

Η εγχάραξη στην είσοδο του ναού

²⁵ Κατά μαρτυρία του σημερινού ιδιοκτήτη, ο μύλος πρέπει να είναι ακόμα παλαιότερος και το 1882 της επιγραφής να αποτελεί ημερομηνία κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η ανακαίνιση του με την προσθήκη του δώματος, όπως μαρτυρούν και οι εσωτερικές προεξοχές πάνω από τις μολόπετρες-θέσεις των παλιών μεσοδοκών.

²⁶ Ροδανάκης Γ., «Ζάκρος στην εσχάτια της Ευρώπης», 2013, σελ. 113-114.

Ο μύλος του Χαμαζαινού

Βρίσκεται στα όρια του χωριού, στη θέση «Μπεργιανό». Στη θέση υπήρχαν δύο πηγάδια στη σειρά, που προοριζόταν να λειτουργήσουν νερόμυλοι, που κτίστηκαν κατά τα έτη 1905-1906. Το πηγάδι της πρώτης εγκατάστασης δεν είχε σύνδεση με υδραγωγό και συνεπώς δεν μπορούσε να λειτουργήσει. Ακόμη το κτίσμα του νερόμυλου ήταν ημιτελές. Το πηγάδι της δεύτερης θέσης είναι λιθόκτιστο- σχεδόν κατακόρυφο-με συνεκτικό υλικό ασβέστη και ελαφρόπετρα. είχε ύψος 8μ. με άνοιγμα στομίου 0,90μ. Πρόκειται για νεότερο μύλο που επίσης λειτουργούσε έως τις αρχές του 1991. Είχε αρχικά ένα πηγάδι το οποίο δεν λειτούργησε ποτέ, ωστόσο κατά την περίοδο της κατοχής χτίστηκε σε αυτό νέο πηγάδι και η τοξωτή καμάρα από πελεκημένο πωρόλιθο πάνω από το δρόμο υπερυψωμένο υδραγωγό που μετέφερε το νερό, η οποία είναι ορατή έως και σήμερα.

Οι νερόμυλοι στη θέση «Μέσα Μύλος»

Αποτελέσει την καταλληλότερη θέση για την ανέγερση μύλων λόγω της πηγής και της μεγάλης ποσότητας νερού από αυτή. Στη θέση αυτή βρισκόταν ο Μύλος του Σολιδάκη , από τον οποίο δε σώζεται πάρα μόνο τμήμα του γλυκάνου που οδηγούσε σε αυτόν. Βάσει προφορικών μαρτυριών ο

μύλος αυτός κτίστηκε στις αρχές του 1800, και σύντομα εγκαταλείφθηκε. Λίγο πιο κάτω χτίστηκε ο «Μύλος του Καραρά» Από τον νερόμυλο αυτό εκτός από τους τοίχους που σώζονται, σώζεται επίσης το πηγάδι και το ζουριό. Ο νερόμυλος λειτουργούσε έως το 1955 περίπου. Τέλος, στη δεξιά όχθη δίπλα στα αναπαλαιωμένα σπίτια και κάτω από το εκκλησάκι του Αφέντη Χριστού. Λειτούργησε έως το 1970 περίπου.

Ο νερόμυλος του Καραρά

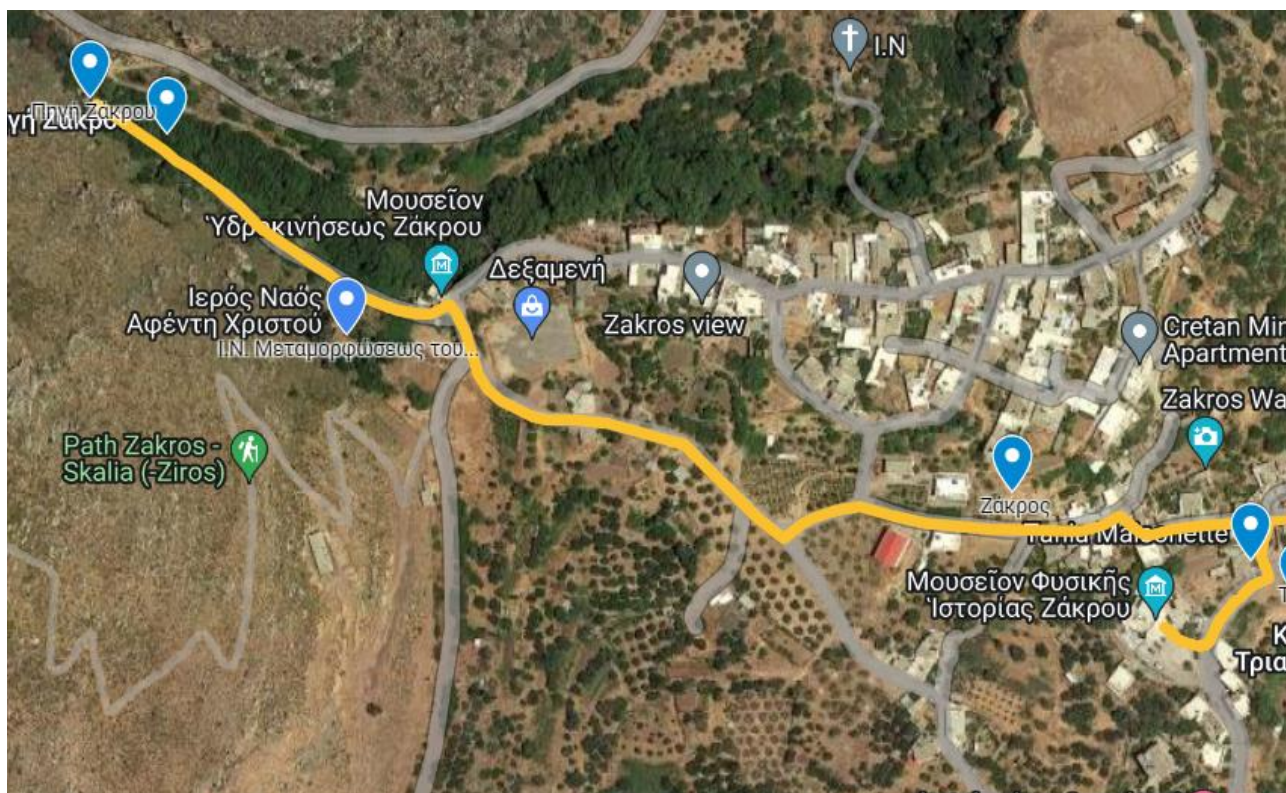
Οι νερόμυλοι σε θέσεις εκτός του χωριού

Στη θέση «Παλαιόφουρνος» εντοπίζονται ερείπια παλιού νερόμυλου με φούρνο (3,0 μ. x 8,50 μ.) Διακρίνεται το ζουριό και τμήμα του γλυκάτου. Μαρτυρίες αναφέρουν την ύπαρξη κατά την δεκαετία του 70' ορθογωνικής δεξαμενής από την οποία παροχετευόταν το νερό από το πηγάδι. Στη θέση Βίγλου σώζεται επίσης τμήμα γλυκάτου νερόμυλου που πιθανά να λειτούργησε επίσης με δεξαμενή λόγω της μικρής παροχής της πηγής. Τέλος, στη θέση «Παλαίμυλος» με τη πηγή, πρέπει να υπήρχε νερόμυλος όπως μαρτυρεί και το τοπωνύμιο .

Πρόταση αποκατάστασης:

Κατά τα προηγούμενα έτη υπήρξε πολύ σημαντική η προσπάθεια αναστήλωσης των νερόμυλων και η μετατροπή τους σε επισκέψιμους χώρους και η δημιουργία του μουσείου Υδροκίνησης. Ωστόσο, παρατηρήθηκε πως εξακολουθεί να υπάρχει ανάγκη μέριμνας και συνεχώς συντήρησης των νερόμυλων και των στοιχείων τους. Παραδειγματικά αναφέρονται οι περιπτώσεις των νερόμυλων του Ξώπαπα και του Μπριλάκη, στους οποίους υπάρχει η δυνατότητα αποκατάστασης, στο μέγιστο δυνατό βαθμό κατά περίπτωση, του μηχανισμού του νερόμυλου με τα εκάστοτε λειτουργικά του μέρη και η ανάδειξη του τρόπου λειτουργίας του κατά το παρελθόν όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Αναφορικά με το ρασοτριβείο, προτείνεται επίσης η προσπάθεια ανασύστασης το μηχανισμού στο εσωτερικό και η συνέχεια των εργασιών καθαρισμού και ευπρεπισμού του χώρου. Τέλος, προτείνεται αντίστοιχα η σύνταξη μελέτης στερέωσης και αποκατάστασης του νερόμυλου του Καραρά, στον οποίο σώζονται μέχρι και σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση, οι τοίχοι το πηγάδι και το ζουριό του νερόμυλου. Η θέση του είναι σημαντική καθώς βρίσκεται κοντά στις πηγές και πλησίον ενός ήδη διαμορφωμένου χώρου αναψυχής που δημιουργήθηκε στο σημείο με πρωτοβουλία της κοινότητας και λοιπόν συλλόγων. Συνολικά για το χωριό της Άνω Ζάκρου, προτείνεται η δημιουργία καθορισμένης διαδρομής με σήμανση που θα καθοδηγεί τον επισκέπτη και θα τον βοηθάει να εντοπίσει τα βασικά σημεία του πολιτιστικού περιβάλλοντος του χωριού, των φυσικών στοιχείων και των στοιχείων του νερού. Αναλυτικότερα, ειδικές πινακίδες μπορούν να προτρέπουν τον επισκέπτη του χωριού να ξεκινήσει την επίσκεψη του από την πηγή της Ζάκρου (Φλέγα), όπου θα παρέχονται πληροφορίες για την γεωλογία της περιοχής και την προέλευση του νερού, και ακολουθώντας την πορεία του νερού να επισκεφτεί τους νερόμυλους στη θέση Μέσα Μύλος, την εκκλησία του Αφέντη Χριστού, τους αναστηλωμένους νερόμυλους και τα μουσεία στο κέντρο του χωριού. Με τον τρόπο αυτό μπορούν στις πινακίδες επίσης να επισημαίνονται κατά μήκος της διαδρομής, τα γλυκάτα που διατρέχουν το χωριό και να επεξηγούν τον τρόπο με τον οποίο το νερό οδηγούταν μέσω αυτών από τον ένα νερόμυλο στον άλλο αλλά και σε κάθε νερόμυλο να παρέχονται περισσότερες πληροφορίες για τα δομικά του μέρη, την ιδιαίτερη ιστορία του κτλπ.

Χάρτης διαδρομής που δημιουργήθηκε σε συνεργασία με το ΙΤΕ στο πλαίσιο του έργου Waterways, διαθέσιμος στο ψηφιακό οικοσύστημα του προγράμματος <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1cMALtaUgqnxXgLJO198eOuoIbVtXQ&ll=35.114048542271604%2C26.217022246653887&z=17>

❖ Κάτω Ζάκρος

Εισαγωγικά:

Η Κάτω Ζάκρος είναι ένας μικρός οικισμός στην έξοδο του «Φαραγγιού των Νεκρών» σε μια εύφορη πεδιάδα με ελαιώνες. Εκεί βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος με το μινωικό ανάκτορο και τα παραρτήματα του. Το ανάκτορο έχει δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, η πρώτη ανάγεται περίπου στο 1900 π.Χ., ενώ η δεύτερη γύρω στο 1600 π.Χ. και καταστράφηκε όπως και τα άλλα κέντρα της Μινωικής Κρήτης, στα 1450 π.Χ. Η θέση του ήταν στρατηγική με ασφαλές λιμάνι και αποτέλεσε κέντρο εμπορικών συναλλαγών με την Ανατολή κατά τη Μινωική Εποχή όπως φαίνεται και από τα πλούσια ευρήματα.

Κατάσταση διατήρησης του αρχαιολογικού χώρου

Για την προστασία του αρχαιολογικού χώρου της Κάτω Ζάκρου έχει δημιουργηθεί διαχρονικά ένα εκτενές θεσμικό πλαίσιο.²⁷

Η κατάσταση διατήρησης του ανακτόρου και του οικισμού είναι καλή, λόγω του κλειστού στρώματος καταστροφής του τέλος της ΥΜ ΙΒ. Μεγάλο ποσοστό των τοιχοποιιών διατηρείται σε ύψος πάνω από τη στάθμη θεμελίωσης, πράγμα που καθιστά δυνατή την αναγνώριση των διαφόρων οικοδομικών φάσεων. Σημαντική είναι και η διατήρηση φθαρτών κατασκευών (π.χ. πλινθοδομών) λόγω των άμεσων στερεωτικών εργασιών που έλαβαν χώρα, παράλληλα με την ανασκαφή του χώρου. Ωστόσο, παρά τη γενικά καλή κατάσταση διατήρησης των αρχαιοτήτων και τις επεμβάσεις συντήρησης και στερέωσης που έχουν υλοποιηθεί σε ορισμένες περιοχές ήδη από την εποχή των

²⁷ Α) Υ.Α. 2258/4-2-1966 - ΦΕΚ 175/Β/26-3-1966 “Περί κηρύξεως ιστορικών διατηρητέων μνημείων”.

Β) ΥΑ 9597/12-9-1970 - ΦΕΚ 666/Β/23-9-1970 “Περί χαρακτηρισμού τόπων ως ιδιαίτερου φυσικού κάλλους”.

Γ) ΥΑ ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Α/Φ31/24456/1834 π.ε./5-5-1976 - ΦΕΚ 699/Β/26-5-1976 “Περί χαρακτηρισμού περιοχών της Ανατολικής Κρήτης ως αρχαιολογικών χώρων”.

Δ) ΥΑ ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Α1/Φ24/5682/220/29-1-1982 - ΦΕΚ 534/Β/13-9-1983 “Κήρυξη Κάτω Ζάκρου Σητείας σαν τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους”

Ε) ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ23/33439/1716/19-8-1991 - ΦΕΚ 751/Β/17-9-1991 “Καθορισμός Ζωνών Προστασίας Α και Β αρχαιολογικού χώρου Κάτω Ζάκρου”

στ) ΥΑ ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ24/43729/2215/9-6-2009 - ΦΕΚ 292/ΑΑΠ/23-6-2009

“Προσωρινή οριοθέτηση αρχαιολογικών χώρων Δήμου Ιτάνου, Νομού Λασιθίου Κρήτης, στο πλαίσιο του Σχεδίου Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοικτής Πόλης (Σ.Χ.Ο.Ο.Α.Π.) του Δήμου Ιτάνου”.

πρώτων ανασκαφών, είναι λογικό η συνεχής έκθεση των καταλοίπων στις περιβαλλοντικές συνθήκες να έχει συντελέσει στην σταδιακή φθορά τους²⁸

Στον χώρο εντοπίζονται προβλήματα φθορών στα δομικά υλικά των αρχαίων καταλοίπων εξαιτίας της ροής των όμβριων υδάτων, αλλά και της ύπαρξης λιμναζόντων υδάτων, που οφείλονται κυρίως, στη θέση της εγκατάστασης στην κοιλάδα μεταξύ τριών λόφων (ΒΔ, ΒΑ και ΝΔ), με αποτέλεσμα να συγκεντρώνει μεγάλο όγκο όμβριων υδάτων, στον υψηλό υδροφόρο ορίζοντα, που σχετίζεται με τις γεωλογικές αλλαγές που επήλθαν στη θέση από τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. έως σήμερα, στο γεγονός ότι τα δάπεδα του ανακτόρου και κάποιων άλλων κτισμάτων είναι πολύ κοντά στο επίπεδο της θάλασσας και η υδατοπερατότητα των εδαφικών στρώσεων ποικίλει από αδιαπέρατα μέχρι τοπικά αυξημένης περατότητας.

Στο παρελθόν η ΕΦΑ Λασιθίου έχει πραγματοποιήσει στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και στερέωσης των κτηριακών συγκροτημάτων, αλλά και ανάδειξης του χώρου, στο πλαίσιο του έργου «Προστασία και Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Κάτω Ζάκρου Νομού Λασιθίου», το οποίο υλοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-1013. Κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος κατά μήκος του ανατολικού τμήματος της περιφράξης του χώρου (ως σωστικό και άμεσα αναγκαίο μέτρο). Επιπλέον, κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος στο δυτικά και ΝΔ του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, για την συλλογή και απομάκρυνση των όμβριων υδάτων που κατέρχονται από τις πλαγιές των λόφων. Στο πλαίσιο του ίδιου έργου διαμορφώθηκαν κτηριακές εγκαταστάσεις εισόδου και εξυπηρέτησης κοινού.

Προτάσεις αποκατάστασης αρχαιολογικού χώρου:

Στόχος της σύνταξης του «Πλαισίου Αρχών» για τις επεμβάσεις στην αρχαία Ζάκρο είναι η διατύπωση ενός προγράμματος ιεραρχημένων δράσεων, βάσει των οποίων θα εκπονούνται μελέτες και θα εκτελούνται έργα με απώτερο στόχο την συνολική προστασία και ανάδειξη του οικισμού και των μνημείων του. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του χώρου έχουν καθοριστεί από το «Πλαίσιο Αρχών» τρεις κατηγορίες επεμβάσεων, δράσεις που αφορούν σε εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και προστασίας του χώρου, δράσεις που αφορούν την

²⁸ Τα είδη και οι μηχανισμοί βλαβών αναλύονται στην «επικαιροποιημένη μελέτη συντήρησης αρχαιολογικού χώρου Κ. Ζάκρου Ν. Λασιθίου»

διαχείριση των υδάτων και τέλος δράσεις που αφορούν την βελτίωση της αναγνωσιμότητας και προβολής του χώρου. Αναφορικά με τις δύο πρώτες κατηγορίες δράσεων, οι προτάσεις του «πλαισίου αρχών» ενσωματώνουν τις ειδικές μελέτες που εκπονήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου.²⁹ Ειδικότερα, οι προτεινόμενες δράσεις που αφορούν σε εργασίες συντήρησης και στερέωσης έρχονται να συμπληρώσουν προηγούμενες εργασίες στον χώρο και αφορούν τόσο στο ανακτορικό συγκρότημα όσο και στα κτήρια του οικισμού. Ως προ τις μεθόδους επέμβασης, βάση θα αποτελέσει η ειδική σχετική μελέτη που κατατέθηκε από την ΕΦΑ Λασιθίου («Επικαιροποιημένη μελέτη συντήρησης αρχαιολογικού χώρου Κ. Ζάκρου νομού Λασιθίου»)³⁰.

Αναφορικά με το πρόβλημα της διαχείριση των υδάτων στον αρχαιολογικό χώρο, τα μέτρα που έχουν παρθεί μέχρι σήμερα έχουν συμβάλει στην βελτίωση της κατάστασης περιορίζοντας τον όγκο των όμβριων υδάτων που καταλήγει στον αρχαιολογικό χώρο από τους γύρω λόφους. Ωστόσο, τα προβλήματα πλημμύρας δεν έχουν αντιμετωπιστεί στο σύνολό τους και ολοκληρωμένα και εμφανίζονται ιδιαίτερος έντονα σε συγκεκριμένους χώρους και τμήματα του οικισμού, όπως το Κτήριο του Ανατολικού Τομέα (γνωστό και ως «Παλαιοανακτορικό Κτήριο»), τα δωμάτια του οποίου συγκεντρώνουν λιμνάζοντα ύδατα κατά τη διάρκεια του χειμώνα και παραμένουν σε αυτή την κατάσταση ακόμα και κατά τους θερινούς μήνες.

Η μελέτη «Προκαταρκτική Γεωτεχνική Έρευνα-Μελέτη Αποστράγγισης Μινωικού Ανακτόρου Κάτω Ζάκρου», την οποία εκπόνησε για λογαριασμό της ΕΦΑ Λασιθίου ο γεωλόγος κ. Εμμ. Σπυριδάκης θα αποτελέσει τη βάση για τις δράσεις σχετικά με την προστασία των αρχαιοτήτων από τα ύδατα που κατακλύζουν τμήματα του αρχαιολογικού χώρου. Περιληπτικά προτείνεται η συνδυαστική αντιμετώπιση του προβλήματος με αντλήσεις, κατασκευή δεξαμενής αποστράγγισης και κατασκευή στεγανού διαφράγματος προς την πλευρά της θάλασσας. Οι προτάσεις που κατατέθηκαν είναι σε επίπεδο προμελέτης και προκειμένου να οριστικοποιηθούν, θα πρέπει να εκπονηθεί τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής και να γίνουν συμπληρωματικές μετρήσεις της υδατοπερατότητας με δοκιμαστικές αντλήσεις.

²⁹ Α) «Η Επικαιροποιημένη Μελέτη Συντήρησης Αρχαιολογικού Χώρου Κάτω Ζάκρου»

Β) «Προκαταρκτική Γεωτεχνική Έρευνα Μελέτη Αποστράγγισης Μινωικού Ανακτόρου Κάτω Ζάκρου»

Γ) «Συμπληρωματικά Υδρογεωλογικά στοιχεία της περιοχής του Μινωικού Ανακτόρου Κάτω Ζάκρου»

³⁰ Περιληπτικά στη μελέτη προβλέπονται οι εξής δράσεις: καθαρισμοί από φερτά υλικά και βλάστηση, στερεώσεις τοιχοδομών με αρμολόγημα σε βάθος ή ενέματα, στερεώσεις και συμπληρώσεις με κονίαμα πλίνθων και πηλοδομών, σφραγίσεις οπών, ρωγμών και αυλακώσεων σε πλινθοδομές και πηλοδομές, κάλυψη πλινθοδομών και πηλοδομών με κονίαμα, αφαίρεση παλαιότερων κονιαμάτων συγκόλλησης θραυσμένων λίθων κατά περίπτωση, συγκολλήσεις θραυσμένων λίθων, συμπληρώσεις λίθων με νέο φυσικό λίθο, στερέωση λίθων, συντήρηση επιχρισμάτων, συντήρηση δαπέδων

Τέλος, οι προτάσεις περιλαμβάνουν επίσης δράσεις ως προς τη βελτίωση της αναγνωσιμότητας του χώρου, καθώς η δυσκολία σωστής αντίληψης του χώρου από τον επισκέπτη λόγω της απουσίας ορθολογικής πρόσβασης και πορείας επίσκεψης, αλλά και η ανάγκη προστασίας των μνημείων από την αυθαίρετη κίνηση των επισκεπτών, καθιστά απαραίτητη την λήψη μέτρων. Οι ακόλουθες προτάσεις θα στοχεύουν αφενός στην βελτίωση εμπειρία της επίσκεψης και ανάγνωσης της αρχαίας πόλης και των μνημείων. Πρόκειται για κατά κανόνα μικρής κλίμακας επεμβάσεις που θα συμπληρώσουν τις εργασίες ανάδειξης του χώρου, καθοδηγώντας τους επισκέπτες σε μία συγκεκριμένη πορεία-διαδρομή, η οποία θα ακολουθεί τις αρχαίες προσβάσεις και το οδικό δίκτυο, με στόχο την προβολή του χαρακτήρα της θέσης (ως ανακτορικό κέντρο και λιμενική εγκατάσταση) και της χωροταξία της και επομένως την καλύτερη δυνατή αντίληψη του χώρου από τους επισκέπτες με έναν πιο βιωματικό τρόπο.

Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου της Κάτω Ζάκρου

Οι κατασκευές νερού στον ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου.

Στο ανακτορικό συγκρότημα της Ζάκρου εντοπίζονται οι κάτωθι κατασκευές νερού:

Στη δυτική πτέρυγα, δίπλα στο Ιερό βρίσκεται η «Δεξαμενή Καθαρών» που είχε εξαγνιστικό-τελετουργικό χαρακτήρα. Πρόκειται για μια τετράπλευρη κατασκευή με σκαλοπάτια που επέτρεπαν στους ιερείς να μπουν στο νερό για να εξαγνιστούν πριν τελετουργήσουν στο Ιερό.

Στην ανατολική πτέρυγα βρίσκεται η «αίθουσα της δεξαμενής» με την ιδιαίτερη κυκλική δεξαμενή διαμέτρου 7μ. Τα τοιχώματα της είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα και 8 λίθινα σκαλοπάτια οδηγούν στον πλακοστρωμένο πυθμένα της. Η παρουσία πέντε βάσεων κίωνων περιμετρικά της, υποδεικνύουν ότι ήταν στεγασμένη και ίσως η χρήση της να ήταν για αναψυχή. Στην ίδια πτέρυγα εντοπίζεται και η «Τυκτή κρήνη», η τετράπλευρη κτιστή κατασκευή με τα 15 σκαλοπάτια που χρησίμευε για την συγκέντρωση και αξιοποίηση του νερού και το κυκλικό κτιστό πηγάδι με 8 σκαλοπάτια. Η αρχική χρήση του τελευταίου ήταν η άντληση νερού αλλά όπως φαίνεται από τα κύπελλα προσφορών που βρέθηκαν εκεί, είχε χρησιμοποιηθεί και σαν αποθέτης. Από το βάθος του, κατά την διάρκεια των ανασκαφών το 1964, ανασύρθηκε ένα κωνικό κύπελλο που ήταν γεμάτο ελιές.

Στη βόρεια πτέρυγα δίπλα στα βασιλικά διαμερίσματα, βρίσκεται το λεγόμενο «Λουτρό της βασίλισσας» με προθάλαμο και ξύλινη σκάλα. Στον βόρειο και δυτικό τοίχο διαμορφώνονται κόγχες με μικρούς κιονίσκους επάνω σε θρανία. Η βόρεια κόγχη φέρει τοιχογραφία με μινωικά σύμβολα, όπως κέρατα καθοσιώσεως και διπλό πέλεκυ.³¹

Για κατασκευές νερού δεδομένης της κατά προορισμό χρήσης τους ως χώροι συγκέντρωσης νερού, θα πρέπει να ληφθεί μέριμνα ώστε να διατηρηθεί νερό εντός αυτών σε επιθυμητή στάθμη η οποία θα πρέπει να προσδιοριστεί στο πλαίσιο της οριστικής μελέτης.

Για τον εύκολο εντοπισμό της εκάστοτε κατασκευής και την πληροφόρηση του επισκέπτη σχετικά με τη μορφή της κατασκευής και τη χρήση της κατά την αρχαιότητα, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου στα πλαίσια του έργου Waterways και του παραδοτέου, συνέθεσε και τοποθέτησε ενημερωτική πινακίδα στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου.

³¹ Πλάτων Ν., «Ζάκρος. Το νέον μινωϊκόν ανάκτορον», Η εν Αθήναις Αρχαιολογική εταιρεία. Αθήναι, 1974, σ.167-170

Η κυκλική δεξαμενή στην ανατολική πτέρυγα αριστερά και το «λουτρό της βασίλισσας» στη βόρεια πτέρυγα δεξιά

Το κτιστό πηγάδι στην ανατολική πτέρυγα

«Δεξαμενή Καθαριών» στη δυτική πτέρυγα

Η Τυκτή κρήνη στην ανατολική πτέρυγα

Βιβλιογραφία

Gerola G., «Monumenti Veneti nell'isola di Creta» Le chiese, Βενετία 1908, vol. II.

Gerola G. “Monumenti veneti nell'isola di Creta”, Vol. III, Βενετία, 1917.

Spratt, T.A.B., “Travels and Reserches in Crete”, εκδ. John van Voorst, London, 1865.

Αγγελάκης Εμ., “Σητειακά”, τομ. Α', Σητεία 1939.

Βοκόπουλος Λ., «Κάτω Κάστελλα, Λενικά. Δύο οχυρές θέσεις στο φαράγγι της Ζάκρου», Κρητική Εστία, Περίοδος Δ, τόμ. 6, Χανιά 1997-1998.

Δαβάρης Κ., «Ανατολική Κρήτη», εκδ. οίκος HANNIBAL, Αθήνα, 2016.

Μπαλάτ Ε, 2001, «Το χαμάμ σε Ανατολή και Δύση», Καθημερινή. Κανετάκη Ελένη, Οθωμανικά Λουτρά Στον Ελλαδικό Χώρο, εκδ .ΤΕΕ, Αθήνα 2004.

Παπαδάκη Ν.Π., «Ζήρος και Ξερόκαμπος» εκδ. Κοινότητα Ζήρου 1989, σ.40

Παπαδάκη Ν.Π. «Οι κρήνες της Σητείας », Σητεία 1992 εκδ. Περιηγητικής

Παπαδάκη Ν.Π., «Σητεία, η πατρίδα του Μύσωνα και του Κορνάρου», εκδ. Δήμου Σητείας, Σητεία 2000.

Περάκης Γ. «Τα νερά της Ζάκρου και οι παλιοί νερόμυλοι» περιοδ. «Εν Σητεία» τεύχ. 2 Σεπτέμβριος 1991.

Πλάτων Ν., «Ζάκρος. Το νέον μινωϊκόν ανάκτορον», Η εν Αθήναις Αρχαιολογική εταιρεία. Αθήναι, 1974.

Ροδανάκης Γ.Γ. «Ζάκρος στην εσχατιά της Ευρώπης», Εκδοτικός Όμιλος Ιων, Αθήνα, 2013.

Σπανάκης Στ, «Η οικογένεια των Σολομών της Κρήτης», Κρητικά Χρονικά τομ. ΙΒ', 1958.

Σπανάκης Σ., «Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων», Γραφικές Τέχνες Γ. Δετοράκης, Ηράκλειο Κρήτης 1991, τόμος Α.

Σπανάκης Σ., «Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων», Γραφικές Τέχνες Γ. Δετοράκης, Ηράκλειο Κρήτης 1993, τόμος Α.

Χρηστάκης Γ., “Η Ρουκάκα και η περιοχή της. Ιστορική θεώρηση”, Φυσιολατρικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Χρυσοπηγής ο «Μπέμπονας», Ηράκλειο 1995.

Χρονάκη Δ., «Τα ορθόδοξα εκκλησιαστικά μνημεία του Διαμερίσματος της Σητείας μέσα από την απογραφή του 1637», Πετρ. Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 2010.